

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**HİCRİ İLK İKİ YÜZ YILDA İSLAM MEZHEPLERİ VE COĞRAFİ
DAĞILIŞI**

Fatma AKBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

PROF. DR. SİDDİK KORKMAZ

KONYA - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatma Akbaş
	Numarası	148106011114
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Sıddık Korkmaz
	Tezin Adı	Hicri İlk İki Yüzyılda Siyasî, İtikâdî İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Hicri İlk İki Yüzyılda Siyasî, İtikâdî İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı" başlıklı bu çalışma 27.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ	Danışman	
Doç. Dr. Doğan KARLAN	Üye.	
Doç. Dr. O. Zahir GİFÇİ	Üye	

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatma Akbaş
	Numarası	148106011114
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tezin Adı	Hicri İlk İki Yüzyılda Siyasî, İtikâdî İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

 (İmza)

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatma Akbaş
	Numarası	148106011114
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Sıddık Korkmaz
Tezin Adı	Hicri İlk İki Yüzyılda Siyasî, İtikâdî İslam Mezhepleri ve Coğrafi Dağılışı	

İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalı mezheplerin doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, doğdukları ortamı, yayıldıkları coğrafyayı, fikrî ve itikadî yapılarını, fırkalara ayrılmalarını ve diğer mezheplerle olan bağlantılarını zaman mekan bağlamında ve fikir hadise irtibatı çerçevesinde objektif olarak ele alıp incelemektedir. Mezhep ise “dinin anlaşılma biçimleri olarak tarif edilebilir. Mezhepler Peygamber dönemini takip eden Raşit Halifeler Devrinin sonunu bulan gelişmelerin ardından ortaya çıkmaya başlamışlardır. Sırası ile Haricilik, Mürcie, Şiilik, Mutezile ve Ehli sünnet hicri ilk iki yüzyıl içerisinde doğup teşekkül etmiş ve sistemleşmişlerdir. Bu tez onların ortaya çıkıp yayıldıkları coğrafyayı harita üzerinde coğrafi dağılım şeklinde göstererek anlatmaktadır. Arap yarımadası, Horasan ve Mavereünnehir bölgeleri, Şam Beldeleri, Mısır ve Kuzey Afrika erken dönem itibarıyla ilgili yerler olarak karşımıza çıkmıştır. Mezheplerin ortaya çıktığı ve kabullenilip yayıldığı coğrafya, mezhebin fikrî arka planını ve kültürel alt yapısını anlamamıza olanak sağlayacağından dolayı tezimiz, bu anlamda yapılacak çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ABSTRACT

Öğrencinin	Name and Surname	Fatma Akbaş
	Student Number	148106011114
	Department	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
	Study Programme	Master's Degree (M.A)
	Supervisor	Sıddık Korkmaz
	Title of The Thesis/Dissertation	Political and theological Islamic sects and their geographical distribution in the first two centuries of the Hegira.

The discipline of the History of Islamic Sects objectively discusses and examines the reasons of the emergence of the sects, their formation processes, the environment they emerged, the geography where they spread, the intellectual and theological structures, and the connections to other sects in the contexts of space and time and within the framework of connection between ideas and events. The sect can be described as the forms of understanding of religion. The sects began to emerge after the end of the reign of the Rashidun Caliphate Era following the Prophet's time. In the first two years, Kharijite, Murji'a, Shi'ism, Mutezile and Ahl-al -Sunnah emerged and became systematized respectively, in the first two centuries of the hegira. This thesis explains the geography they emerge on the map by showing in the form of geographical distribution. The Arabian Peninsula, Khorasan and Ma wara'un-nahr regions, Damascus towns, Egypt and North Africa confront us as related places as of the early period. Because the geography where the sects emerged and accepted and spread will allow us to understand the intellectual background and cultural infrastructure of the sect, our thesis aims to contribute to the studies to be performed in this sense,

İçindekiler

Kısaltmalar	viii
Önsöz.....	ix
Giriş.....	1
1. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması.....	1
2.Yöntem.....	3
2. Kaynaklar	4
I. BÖLÜM.....	6
HARİCİLİK VE İBADİYYE	6
1.HARİCİLİK.....	7
1.1.Hâricîliğin İsimlendirilmesi	8
1.2.Hâricîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci	9
1.3.Yezid bin Muaviye Sonrası Havâriç ve Fırkalara Ayrılış.....	23
1.3.1.Ezarika	23
1.3.2.Necedât	25
1.3.3.Sufriyye.....	27
1.4. Hicri III ve IV. Y.y'da Hâricîliğin Coğrafi Dağılımı.....	30
2.İBADİLİK	35
2.1.İbâdîliğin İsimlendirilmesi.....	35
2.2.İbâdîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci.....	36
2.3.Hicri III ve IV. Yy.'da İbâdîliğin Coğrafi Dağılımı	41
II. BÖLÜM.....	44
MÜRCİE VE ŞİİLİK.....	44
1.MÜRCİE	45
1.1.Mürcie'nin İsimlendirilmesi.....	47
1.2.Mürcie'nin Doğuş ve Teşekkül Süreci.....	48
1.3. Hicrî III. ve IV Yy.da Mürcie'nin Coğrafi Dağılışı.....	56
2.ŞİİLİK	58
2.1.Şiîliğin İsimlendirilmesi	58
2.2.Şiîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci	59
2.3.Şii Fırkalar	66
2.3.2.Zeydiyye.....	66
2.3.3.İmâmiyye	72
2.4.Hicrî III. ve IV Yy.da Şiîliğin Coğrafi Dağılımı	73

III. BÖLÜM.....	78
MUTEZİLE VE EHL-İ SÜNNET.....	78
1.MUTEZİLE.....	79
1.1.Mutezile'nin İsimlendirilmesi.....	79
1.2.Mutezile'nin Doğuş ve Teşekkül Süreci.....	81
1.4. Hicrî III. ve IV. Yy.da Mutezile'nin Coğrafi Dağılımı.....	85
1.EHL-İ SÜNNET.....	89
2.1.Ehl'i-Sünnet'in İsimlendirilmesi.....	89
2.2.Ehl'i-Sünnet'in Doğuş ve Teşekkül Süreci.....	91
2.3.Ehl_i Sünnet Ekolleri.....	92
2.3.1.Ashabü'l-Hadis.....	93
2.3.2.Ashabü'r-Rey.....	95
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	100

Kısaltmalar

b : Bin

Bkz : Bakınız

C : Cilt

Çev : Çeviren

EUSBED : Erciyes Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

H :Hicrî

Hız : Hazreti

MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö : Ölümü

s : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Yy : Yüzyıl

Önsöz

Tarihte Müslümanlar arasında özellikle siyasi ve itikadi farklı yaklaşımlar sebebiyle ortaya çıkan, firkalaşma veya zümreleşme diyebileceğimiz farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu oluşan mezhepler günümüze gelinceye kadar değişik açılardan incelenip tartışılmıştır

Günümüzde ise İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalı mezheplerin doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, doğdukları ortamı, yayıldıkları coğrafyayı, fikrî ve îtikadî yapılarını, firkalara ayrılmalarını ve diğer mezheplerle olan bağlantılarını zaman mekan bağlamında ve fikir hadise irtibatı çerçevesinde objektif olarak ele alıp incelemektedir.

Mezhepler tarihinde fırka ve mezhepleri konu edinen pek çok kaynak olmakla birlikte genel olarak mezhepler bağlamında bir sınıflandırma ve sıralama yapıldığını görmekteyiz. Günümüzde yapılan çalışmaların pek çoğu da yine mezhepleri belli kategorilerle ele alarak incelemektedir. Daha çok mezheplerin fikri yapısına ve gelişim aşamalarına yönelik incelemelerin yapıldığını, yayıldığı yerler ile ilgili coğrafi alana yönelik çalışmaların pek karşımıza çıkmadığını görmekteyiz.. Biz bu çalışmamızda, mezheplerin daha oluşum aşamasında olduğu dönemlerden başlayarak siyasi ve itikadi mezhepler olarak tarihe geçmiş oluşumların o dönemdeki gelişim aşamalarına da yer vererek coğrafi dağılımlarını gösteren bir çalışma yapmayı uygun gördük.

Pekçok bilim dalının da inceleme alanına giren mezheplerin pekçok açıdan incelenmesi onların her yönüyle tam anlaşılabilmesi için bir zorunluluktur. Çünkü mezhepler beşeri oluşumlardır. Dolayısı ile insanı ve toplumu ilgilendiren her konunun meslekleri tanımaya ve anlamaya katkı sağlayacağı gözardı edilmemelidir.

Mezheplerin ortaya çıkışı sürecini inceleyip, hangi şart ve ortamlarda ne tür fikirlerin doğup geliştiğini tespit etmeyi amaçlayan İslam Mezhepleri Tarihi, bu bağlamda pekçok bilim dalından istifade etmektedir. Coğrafya da mezheplerin doğup geliştikleri ve yayıldıkları yerleri tespit etmek açısından başvurulması gereken bilim dallarının başında gelmektedir. Özellikle İslam coğrafyacılarının eserlerinde, ele aldıkları bölgelerdeki mezhebi durum, mezhepler arası ilişkiler ve bazı uygulamalar hakkında bilgiler bulabilmekteyiz. Biz de

tezimizi hazırlarken siyasi tarih sahnesinde gerçekleşen olayların geçtiği mekanları tespit ile göstermenin yanı sıra coğrafi eserlere başvurduk.

Tezimizde göstermeyi hedeflediğimiz konu; hicri ilk asır ile ikinci asırda oluşan siyasi, itikâdî mezheplerin başlangıcından itibaren nerelerde doğup teşekkül ettiği ile İslam coğrafyasındaki dağılımıdır. Ayrıca hicri III. ve IV. asırlarda eserlerini oluşturan İslam coğrafyacılarının verdiği bilgilerden hareketle hicri ilk iki yüzyıldaki mezheplerin, onların eserlerini yazmak için gözlemledikleri bölgelerde hâlâ var olup olmadıkları ve nerelerde yoğunlaştıkları ilgili dağılıma yer verdik.

Sonuç olarak hicri ilk yüzyıldan itibaren mezhepsel ayrışmalara zemin hazırlayan olayları ve olayların geçtiği coğrafi ortamları haritalarla gösterip, mezheplerin doğup geliştikleri ve yayıldıkları yerleri harita üzerinde göstererek buldukları yerlerle ilgili haklarında bilgiler verdik.

Bu noktada o dönemlerin tanınması açısından ve mezheplerin tabiri caizse yerinde incelenmesine katkıda bulunabilmek amacıyla bu çalışmayı yapmam yönünde telkinlerde bulunan hocam Prof. Dr. Sıddık Korkmaz'a karşılaştığım problemlerin çözümünde fikir ve tavsiyeleri ile yardımcı olması ve danışmanlığımı yapması dolayı ile özellikle teşekkür ederim

Giriş

1. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması

Mezhepler belli bir dönemde belli bir mekanda siyâsî, îktisâdî, sosyal ve kültürel şartların meydana getirdiği beşerî oluşumlardır. Din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu oluşan mezheplerle ilgili pek çok açıdan araştırmalar yapılmaktadır. Öncelikle mezheplerin olmadığı dönemlerde mezhebî karakterli bazı olayların gerçekleştiğini ve zamanla fikirlerdeki ayrılıkların belirginleşerek gruplaşmalara sebebiyet verdiğini tarih kitaplarından okumaktayız.

Gerçekleşen Müslümanlar arası ayrışmalar belli bir dönem içerisinde kurumsallaşmakta ve mezhepleri oluşturmaktadır. Bu süreçte gerçekleşen olayların nerelerde etkili olduğu aynı zamanda o mezhebin oluşumuna nerelerin etki ettiğini de göstermektedir. Coğrafi mekanlar, içinde bir kültürün oluştuğu ve yaşandığı yerler olması hasebiyle mezhepler tarihinde önem kazanmaktadır. Çünkü bir mezhebin oluşumunda, tarihin belli bir döneminin siyâsî, îktisâdî, sosyal ve kültürel şartlarının etkili olduğunu bilmekteyiz. İşte kültürün içinde yaşandığı coğrafya bu açıdan önemlidir. Yani bir mezhebin oluşumunun hangi coğrafyalarda gerçekleştiği ve o mezhebin nerelerde yaygınlaştığı, mezhebin fikri arka planına dair önemli ipuçları verecektir.

Biz çalışmamızda hicri ilk iki yüzyılda oluşan mezheplerin o dönemde dağıldıkları coğrafyayı derli toplu bir şekilde göstererek fikri arka plana dair yapılacak araştırmalara katkı sağlamayı amaçlamaktayız.

Bu noktada fikri ayrışmaların gruplaşmalara dönüşmeye başladığı Hz. Osman'ın şehit edilişi sonrası süreçten başlayarak hicri II. yy.'ı da içine alacak dönemde oluşan mezhepleri ele aldık.

İlk olarak I. bölümde Hâricîlik Mezhebini ele alarak, isimlendirilmesini ve bu mezhebin oluşum safhalarına dair etkisi bulunan olayları inceledik, ardından olayların geçtiği coğrafyayı harita üzerinde gösterdik.

Hâricîliğin fırkalara ayrılışı ve ilk etapta oluşan fırkalara dair bilgi verdikten sonra İbâdîlik mezhebini ayrıca ele aldık.

Hâricîliğin bir kolu olan ve bugün de yaşamaya devam eden İbâdîliğin isimlendirilmesine ve o dönemde yayılışına dair bilgi verdikten sonra ilgili yerleri harita üzerinde gösterdik.

Hâricîliği ilk müslüman coğrafya alimlerinin eserlerinden araştırdığımızda ise Hâricîliğin hicri III. ve IV.yy.da yaşamaya devam ettiği yerler ile ilgili bilgiler elde ettik. Çünkü İslam coğrafyacıları ilk eserlerini hicrî III. ve IV. yüzyılda oluşturmuşlar idi. Dolayısı ile buralardan elde ettiğimiz bilgiler Hâricîliğin hicrî III. ve IV. yüzyıldaki durumlarına dair ipuçları vermiştir. Dolayısı ile o dönemde ilk olarak buldukları mekanlarda hâlâ var olup olmadıkları veya başka nerelerde etkili olmaya devam ettikleri sorusunun cevabını ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde vermeye çalıştık.

II. bölümde Mürcie ve Şîa Mezheplerini ele aldık. Mürcie'nin isimlendirilmesi, doğuş ve teşekkül safhalarının açıklanması ile başlayan bölümde Mürcie'ye dair yer bilgilerinin yanı sıra Mürcî alimlerin isimlerine de yer verdik. Öncelikle Mürcie'nin nüveleri denilebilecek ilk tarafsızların grubu ve buldukları şehirlere göre ilk Mürcii alimlerin isimleri de tezimizde yer almaktadır.

Mürcienin erken dönem fırkalarından Gaylaniye, Cehmiye ve Gassaniye kollarını ayrıca ele almamakla birlikte buldukları yerlere dair bilgileri haritaya ekledik.

Hicrî III. ve IV. yüzyıllarda azalmış olan Mürcie'nin eski yaşam bölgelerinde hala var olup olmadığına ve başka yerlere yayılmaya devam edip etmediğine dair bilgi elde ettiğimiz coğrafi eserlerin verdiği bilgileri de tezimize ekledik.

Yine II. bölümde Şiîliğin isimlendirilmesini, doğuş ve teşekkül dönemlerini inceleyip ilk şii hareketlerin gerçekleştiği yerlerden yola çıkarak o dönemde mezhebin bulunduğu ve yayıldığı yerleri ele aldık. Haritada da gösterdiğimiz bu yerlere ek olarak Zeydiye ve İmamiyye fırkalarının erken dönem doğdukları bölgelere dair bilgilere yer verdik. Hicrî III. ve IV. yüzyıl Şiîliğin yayıldığı yerler de tezimizde yer aldı.

Son bölümde ise Mutezile ve Ehl-i Sünneti inceledik. Öncelikle Mutezile'nin isimlendirilmesini, doğuş ve teşekkül süreçlerini ele aldığımız bölümde Mutezile'nin II. yüzyıl itibari ile yayıldığı yerlere dair bilgiler verdik. Basra ve Bağdat ekollerine de aynı başlık altında yer verdik. Hicri III. yy.'a denk gelen mihne dönemine; önemine binâen işaret etmekle birlikte incelediğimiz dönem dışında kalması hasebiyle ayrıntılı yer vermedik.

Mutezile'nin coğrafya alimleri'nin eserlerinde, yani III. ve IV. yüzyılda yer alıp almadığı sorusunun cevabını vermeden önce erken dönem Mutezile'nin yayıldığı yerleri harita üzerinde gösterdik. Ayrıca III. ve IV. yüzyıllara dair coğrafi dağılım haritasına da yer verdik.

Ehl-i Sünnet'e gelince; kader, îtizal ve ircâ gibi sonradan ortaya atılan fikirlerin zıddı fikirlere Sünnet, onları savunanlara Ehl-i Sünnet dendiğinden hareketle hicri birinci asrın sonlarında Ehl-i Sünnet'in, Ehl-i Bid'at olmayan kimseler için kullanıldığını böylece Ehl-i Sünnet kavramının kelimî çerçevesinin, yavaş yavaş oluşmaya/oluşturulmaya başladığını açıkladık. Tarih boyunca, kullanıldığı gibi bugün de bu iki ekol daha çok fıkıhla meşgul olan gruplar olarak takdim edilse de biz bunların tam anlamıyla farklı bakış açılarını temsil eden kelimî yönleri açısından doğup teşekkül ettikleri dönemde buldukları yerlerle araştırmamızı sınırlandırdık.

Başka bir deyişle Rey ve Hadis Ekolleri olarak ortaya çıkan îtikâdî oluşumları konumuza dahil ettik. Fıkhi mezheplere yer vermediğimiz tezimizde, Ehl-i Sünnetin kelâmî boyutu üzerinde durduk. II. yüzyıl boyunca Hadis ve Rey Ekolü mensuplarının nerelerde olduklarına değindik. Bu bilgileri harita üzerinde gösterdik.

2.Yöntem

Tezimizi yazarken mezhepleri tarafsız bir gözle içinde doğup geliştikleri ortamdan tecrit etmeden anlayacağımız şekilde ele aldık.

Dolayısıyla doğrulama ve yanlışlamaya gitmeden tarafsızca ele aldığımız mezheplerin isimlendirme mevzusunu ve nerede doğup teşekkül ettiklerini ortaya koymaya çalıştık.

İlk başta mezhep karakterli olayların yaşandığı yerlere veya o mezhebin oluşumunda rol oynayan fikirlerin kimler tarafından nerelerde temsil edildiği konusuna açıklık getirmeye çalıştık. Bu yerler erken dönem itibari ile ele aldığımız mezhebin coğrafi dağılımını bize göstermiştir. Coğrafi bilgilerin yer aldığı eserlerdeki bilgiler ise daha sonraları mezhebin durumunu anlamamıza yardımcı olmuştur. Dolayısı ile hicri ilk ve ikinci yüzyılda doğup teşekkül eden siyasi ve îtikâdî mezheplerin o dönem itibari ile bir panoramasını görmemizi sağlayacak olan harita üzerinde yer gösterimini de konunun hemen ardından yaptık.

Fikirleri olaylardan, olayları da fikirlerden ayırmadan ele almaya özen gösterdiğimiz çalışmamızda fikir-hadise metodunu takip ettiğimizi söyleyebiliriz. Ayrıca fikir ve hadiseleri buldukları yerden tecrit etmeden yerinde anlamamızı ve anlamlandırmamızı sağlayacak yer bilgilerini yine konuya bağlı bir şekilde verdik.

2. Kaynaklar

Hicri ilk iki yüzyılda teşekkül eden mezhepleri konu edinen pek çok çalışmadan faydalandık. Faydalandığımız gerek çağdaş araştırmalar da gerekse kaynak eserlerde mezhepleri ilgilendiren hangi olaylar yaşanmıştır ve bu olaylar nerelerde gerçekleşmiş, nereleri etkilemiştir sorusunun cevabına odaklandık. Özellikle araştırmamızın ilk iki yüzyılı için siyâsî ve îtikâdî açıdan mezhepleri ele alan eserlerden faydalandık. Bunlar arasında, birçok mezhebi bir açıdan inceleyen çalışmalar olduğu gibi bir mezhebi, fırkayı, mezhepsel bir olayı, kişiyi veya kavramı konu alan çalışmalar da bulunmuştur ve araştırmamızda bize ayrıntılı bilgi sağlamıştır.

Coğrafya eserleri de anlattıklarımızı destekleyecek veya yeni bilgiler verecek kaynaklar olması hasebiyle tezimizi yazarken başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Ancak burada bu eserlerin yazıldığı dönem olan hicri III. ve IV yüzyıla dair bilgiler elde edebildiğimizi söylemeliyiz . Dolayısıyla Coğrafi eserler ele aldığımız mezheplerin hicri III. ve IV. yüzyıldaki panoramasını görmemize, bu yüzyıllarda hala varlıklarını sürdürüp sürdürmediklerini anlamamıza olanak sağlamıştır.

Yararlandığımız kaynaklarla ilgili şunları söyleyebiliriz. Öncelikle Ebu'l-Hasen el Eş'arî'nin *İlk Dönem İslam Mezhepleri adlı* eseri, Abdülkâhir el Bağdâdî'nin *Mezhepler Arasındaki Farklar* adlı eseri ile Muhammet bin Abdülkerim bin Ahmed'in *Milel ve'n Nihal* adlı eserleri başvurduğumuz kaynak eserler arasında yer almaktadır. Bunun yanısıra Ahmed bin Yahya el Belâzurî'nin *Ülkelerin Fetihleri* adlı eseri yer bilgileri açısından tezimize katkı sağlamıştır. Özellikle coğrafya'ya dair bilgileri elde ettiğimiz Ebû Abdillah Muhammed bin Ahmet el-Makdîsî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı eseri en fazla bilginin yer aldığı kaynak olarak karşımıza çıkmıştır. Ebu'l-Kâsım ibn-i Havkal'in *10. Asırda İslam Coğrafyası* adlı eseri ile Murat Ağarı'nın tercüme ettiği *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik ile'l Mağrib* eserleri coğrafyaya dair bilgi aldığımız diğer eserlerdir.

Hâricîlik mezhebini araştırırken İbâdîlik ve Mürcie hakkında da bilgilerle ulaştığımız Hâricîliğin ana kaynaklarından olan Sâlim bin Zekvân'a ait *es-Sîre* adlı eserin oldukça işimize yaradığını söylemeliyiz.

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Eskilerin Haberleri* adlı eseri, Ebu'l Fazl Celâleddîn es Suyûtî'nin *Halifeler Tarihi* adlı eseri, Ebu'l Fadl Nasr bin Müzâhim bin Seyyar'a ait *Vak'atu Sıffin* adlı eser, İbn-i Kuteybe'nin *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserleri nisbeten daha az yararlandığımız eserlerden olmuştur.

Faydalandığımız çağdaş araştırmalar konusunda öncelikle Betül Yurtalan'ın *Müslüman Coğrafyacıların Eserlerinde Mezhepler* adlı çalışmasından bahsetmeliyiz. Müslüman Coğrafyacılarının eserlerini inceleyen ve onların gözlemlerine dayalı olarak IX. ve X. yy.a dair verdikleri bilgilerden mezheplere dair olanlarını derleyen Yurtalan'ın çalışması bizim açımızdan oldukça faydalı olmuştur. Yurtalan çalışmasını yaparken faydalandığı eserlerden de yola çıkarak İslam coğrafyasını belli kategorilere ayırmış ve o coğrafyalarda mezheplere dair verilmiş bilgileri ele almıştır. Biz ise hicri ilk ve ikinci yüzyıllarda oluşan mezheplerin İslam coğrafyasının nerelerinde faaliyet gösterdiklerine dair bir araştırma yaptık. Dolayısıyla Coğrafi bölgeleri ele alıp oralarda var olan mezhepleri araştıran Yurtalan'dan farklı olarak mezhepleri ele alarak açıkladık ve onların nerelerde olduğunu araştırdık. Ayrıca bu bölgeleri harita üzerinde göstererek daha kullanışlı bir araştırma olmasını sağladık.

Bunu dışında günümüz Mezhepler Tarihi Araştırmacılarından Ethem Rûhi Fığlalı, Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Sıddık Korkmaz, Harun Yıldız Başta olmak üzere pek çok akademisyenin çalışmalarından da faydalandık.

I. BÖLÜM

HARİCİLİK VE İBADIYYE

1.HARİCİLİK

İslam tarihinde ortaya çıkan ilk fırkalaşma hareketi olan Hâricîlik başlangıçta siyâsî bir fırka olarak neş'et etmiş olsa da iyi tahlil edildiğinde fikri bir tutarlılığı olan ve başlangıcından itibaren belli görüşleri ile dikkat çeken bir mezheptir.¹

Dînî ve siyâsî konularda aşırı görüşleri ve faaliyetleri ile tanınan² Hâricîliği, Şehristânî daha geniş bir perspektifle tarif etmiştir. O, her ne kadar; ‘‘toplumun görüş birliği ile kabul ettiği imama karşı ayaklanan her insanı hâricî’’ olarak nitelendirse de³ biz burada İslam tarihinde Ali ile Muâviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı içerisinde gerçekleşen Hakem Olayı neticesinde müstakil bir fırka olarak ortaya çıkan ve müslüman toplumun ana bünyesinden koparak ayrılan fırkalaşma hareketi olarak tanınan mezhebin müntesiplerini Hâricî olarak ele alacağız.

Hariciliği ele alırken isimlendirilmesine -ki yaşanan hadiselerle yakından alakalıdır-tarihçesine ve o dönem içerisinde ayrıldığı fırkalara yer vereceğiz. Bu konuların tezimizin konusu içinde olan coğrafi ortamlara dair bize veri sağlamış olmalarından dolayı, onlardan bahsederek ilk ve ikinci yüzyıl yayılışına ışık tutmaya çalışacağız .Ve anlatımlarımızla ilgili olan yerlere dair bilgileri haritalar ile destekleyeceğiz.

Bu noktada bu olayların yaşandıkları coğrafi yerlerin ve olayların içinde bulunan kişilerin ait oldukları sosyal çevrenin Hâricîliğin doğduğu ve geliştiği coğrafyayı gösterebilmemiz için vazgeçilmez ayrıntılar olduğunu söylemeliyiz.

Bunun yanı sıra yaşanan olaylara sebep olan fikri arka plan ile mezhebin genel olarak fikrî yapısına ve anlayış farklılığına değinmemiz yine mezhebin yayıldığı coğrafyayı anlamamıza katkı sağlayacaktır. Bir başka deyişle; bu mezhep neden burada ortaya çıkmıştır sorusunun cevabı; mezhebin ortaya çıkışı bağlamında; sosyal, ekonomik ve siyâsî olayların yaşandığı çevrede ve fikri arka planda gizli olduğunu söyleyebiliriz.

¹ Çağatay Neşet, Çubukçu İbrahim Agâh, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara , 1985, s.36.

² Bulut Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 2016 s.147.

³ Şehristânî Muhammed bin Abdülkerim bin Ahmed(ö.548/1153), *Milel ve Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, (çev. Mustafa Öz) Litera Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul, 2011, s.109.

Aynı zamanda coğrafi şartlar, insanların dünya görüşlerini, fikrî yapılarını etkileyen önemli bir unsurdur. Ortaya koyacağımız coğrafi yer bilgilerinin mezhepleri anlamada katkı sağlamasını ümit etmekteyiz. Bu konu haricilikte de öne çıkan bir meseledir.

Yani; sonuç olarak diyebiliriz ki Hâricîlik içinde bulunduğu dönemin ve şartların etkisi altında doğan siyasi, itikâdî bir farklılaşma hareketidir⁴

1.1.Hâricîliğin İsimlendirilmesi

Hâricî kelimesi; ‘‘çıkılmak, çıkarmak, birini öldürmek için yola çıkmak, isyan etmek’’ gibi anlamlara geldiği bilinen⁵ h-r-c kökünden türetilmiştir. ‘‘Ayrılan isyan eden karşı çıkan saf değiştiren’’ anlamındaki ‘‘hurûc’’ kelimesinin sonuna nisbet eki getirilerek yapılan bir sıfat isimdir. Çoğulu ise ‘‘Havâric’’ şeklinde gelmektedir. ⁶

Havâric, Eş’arî’ye göre Hakeme başvurduğu için Ali’yi tekfir edenler, onun ordusundan çıkanlar veya ayrılanlar⁷ olarak anlatırken Şehristânî, kim olursa olsun imama karşı çıkan herkesi hâricî olarak isimlendirmektedir.⁸ Burada biz Hâricî kelimesini Eş’arî’nin tanımlamasına uygun olarak kullanacağız.

Havâric kelimesi muhalifleri tarafından dinden ve ümmetten ayrılanlar, anlamında da kullanılmıştır. Bundan başka ‘‘Mârîka’’ kelimesi de muhaliflerin kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹

Kendileri ise; Kuran’dan alıntı yaparak nefislerini Allah’a satanlar¹⁰ anlamında Şur’at kelimesini kullanmaktadırlar. Tahkimi reddettikleri için Muhakkime, Harura’da toplandıkları için Harûriyye, ilk imamları¹¹ Abdullah bin Vehb bin er-Râsıbî’ye (ö.38/658) nisbetle Vehbiyye diye de anılmaktadırlar.¹²

⁴ Onat Hasan, Ateş Osman, ‘‘Hâricîlik’’, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları , Ankara , 2016, s.63.

⁵ Demircan Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s.29.

⁶ Sarıkaya Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, 8.Baskı, İstanbul, 2018, s.90.

⁷ Eş’arî Ebu’l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü’l-İslamiyyîn ve İhtilafü’l-Musallîn)*, çev.Mehmet Dalkılıç Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, 1.Basım, İstanbul, 2005 s.103.

⁸ Şehristânî Muhammed bin Abdülkerim bin Ahmed(ö.548/1153), *Milel ve Nihal, Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, (çev. Mustafa Öz) Litera Yayıncılık. İstanbul, 2011. s.109

⁹ Bulut, a.g.e., s.148; Onat Ateş, a.g.e., s.63

¹⁰ Tevbe Suresi 9/111

¹¹ Eş’arî, a.g.e., s.130-135.

¹² Bulut, a.g.e., s.149

1.2.Hâricîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci

Ortaya çıkışında etkili olan siyasi olayların sonuncusu olan Hakem Olayı, günümüz araştırmacıları da dahil olmak üzere pek çok kişi tarafından Hâricîlerin ortaya çıkış, yani doğuş sebebi olarak kabul edilmektedir. Ancak pek çoklarının da kabul ettiği gibi¹³ bir mezhebin ortaya çıkışını tek bir sebebe bağlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bir mezhebin ortaya çıkışında siyâsal, sosyal, ekonomik ve coğrâfi faktörlerin etkilediği pek çok olayların yaşandığını görmekteyiz.

Bu noktada Hâricîliğin doğuşuna sebep olan olaylar zincirini Hz.Osman'ın şehit edilmesine hatta daha öncesinde yaşanan Osman'ın hilafetinin son altı yılı içerisindeki toplumsal huzursuzluklara kadar geriye götürmek mümkündür.

Hz.Osman Hâricî bir düşünce tarzının kurbanı olarak ele alınabilir.¹⁴ Ancak bununla Hz. Osman'ı Hariciler öldürmüştür demek istemediğimizi de belirtelim. Her ne kadar kendileri Osman'ı biz öldürdük deseler de o dönemde mezhebin henüz teşekkül etmemiş olması ve fitne hadiselerine katılan daha pek çok çevrelerin olması sebebiyle bunu bir Hâricî faaliyet olarak ele alamamaktayız. Bir başka deyişle Hz. Osmanı öldüren kişiler arasında daha sonra Hâricî olarak vasıflandırılacak kişiler bulunuyor olsa da Hz. Osman'ı sadece onlar öldürmemiştir.

Sonuç olarak; Hz. Osman'ın şehit edilişi, Hâricî bir faaliyet olmamakla birlikte Hariciliğin ortaya çıkışında etkili olan gelişmelerden birisidir.

¹³ Yıldız Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2017, s.43.

¹⁴ Yıldız Harun, a.g.e., s.52.

Harita 1.1.Hz Osman'ın öldürülmesi hadisesinde etkili olan şehirler¹⁵

Öncelikle daha önce de belirttiğimiz gibi Arap toplumu Hz Muhammet'in peygamberliği ile kısa zaman dilimi içerisinde çok büyük bir değişim ve gelişim göstermiştir. Hem siyâsi, hem ekonomik, hem de sosyal ve kültürel diyebileceğimiz pek çok anlayış ve realiteye uyum göstermekte zorlanan insanlar Peygamber döneminde sıkıntısız idare edilmişlerdir. Ancak sonraları Peygamber'in ortadan kaldırdığı ve cahiliye döneminde çok ciddi çekişmelere neden olan kabîlecilik anlayışı müslüman toplum içerisinde Hz. Osman'ın halife seçildiği şûra içerisinde kendini göstermiştir.

¹⁵ İbn-i Zekvân, Sâlim, *es Sîre (Bir Harici İbâdî Klasîği)*, çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, 2.Basım Ankara, 2017, s.56-64; Yıldız Harun, a.g.e., s.47

Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in başarılı ve âdil idareleri ortamında ortaya çıkamayan kabîlecilik anlayışı Hz. Osman döneminde özellikle halifeliğinin son altı yılı daha da artarak kendine yer bulmuştur. Hâşimoğulları'nın Ümeyyeoğulları'na karşı kabîle asabiyetlerini tetikleyen, Ümeyyeoğulları'nın ve dolayısıyla Hz. Osman'ın icraatları, Hasimoğulları'nın yanı sıra toplumun tüm kesiminden de tepki görmüştür.

Özellikle Hâricîlerin içinden çıktığı Rebiaoğulları kabîlesi hem Ümeyyeoğulları'na hem de Hâşimoğulları'na yani Kureyş'in merkezi otoritesine ¹⁶ karşı içten içe asabiyetçi duygular beslemekte olduklarını bilmekteyiz.

İşte Hz. Osman'ın son altı yılı içerisinde giderek artan “otoriter ve adil bir idare arayışı ve; merkezi otoriteyi temsil eden Kureyş'in, hakimiyetini sarsma çabalarının ardından kendi sosyal yapılarına uygun; Kuran'ın zâhirine bağlı sâde bir hayat arzusu ve en son Hakem olayı, Hâricîler adında bir siyasi fırkayı doğurmuştur.¹⁷

Yaşanan bütün bu hadiseler sonucunda Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak tarafsız olduklarını söyleyen ne Ali'yi ne de Muaviye'yi desteklemeyen, ikisini de tekfir eden zümre daha sonra kendilerine bir lider seçerek faaliyetlerine ve siyasi mücadelelerine hız vermişlerdir.

Sonuçta; siyâsi sebeplerle bir araya gelen Hâricîler daha sonra anlayışlarına uygun bir düşünce yapısını sistemleştirerek dînî bir mezhebi ortaya çıkarmışlardır.

Her mezhebin belli bir mekanda ortaya çıkıp, o mekânın anlayış tarzını yansıttığı gibi Hâricîlik de ortaya çıktığı dönem ve yer itibari ile belli karakteristik özellikleri taşımaktadır.

Hâricîler Kutlu'nun tipolojilendirdiği mezhep gruplarından tepkisel ve kabîlevî din anlayışına sahip bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Başka bir deyişle “İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan tepkisel din söyleminin ve kabîlevî zihniyetin ilk tipik temsilcileri Hâricîler'dir. Ve onlar siyâsî konulardaki bakış açılarını Kur'an ayetleri ile temellendirerek siyâsî tercihlerini, iman alanına aktaran ilk hareket olma özelliğine de sahiplerdir.¹⁹

¹⁶ Watt Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Umran Yayınları, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, s.11

¹⁷ Onat Hasan, Ateş Osman, a.g.e., s.65

¹⁸ Kutlu Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2012 s.57

¹⁹ Yıldız Harun, a.g.e., s.7

Öncelikle söylemeliyiz ki kabîlecilik anlayışı, tâbiri câizse hortlayan fitne olayları ile Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ve buna yol açan olayların, Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın ölümünden sorumlu tutulmasının ve Sıffin Savaşı'nın en önemli sebebidir diyebiliriz. Asabiyetçi duygularla devlet yöneten bir anlayışın yaşattığı olumsuzluklara bir tepki olarak ortaya çıkan haricilik anlayışı da asabiyetçi bir anlayıştır. Ve bu anlayış, genel olarak kırsal kesimden gelen, toplumun ekonomik ve sosyal olarak daha aşağı bir sınıf olarak kabul ettiği bedevîlerden Hâricî bir fırka doğurmuştur.

Kendi dışlarında kalanlara karşı besledikleri sert fikirleri ve takındıkları tavırları nedeniyle kendi aralarında da birlik sağlayamamışlardır. Birbirlerini tekfir etmeye giden süreçte bu yapıların etkisi tartışılmazdır. Topluma uyum sağlayamayan bu hal hariciliğin daha ılımlı bir kolu olan İbâdîlik dışında yok oluşlarının temel sebebi sayılabilir.

Hâricîler Hz. Osman yönetimine ve onun devamı niteliğinde görülen Muâviye yönetimine, ayrıca Muâviye ile hakeme başvuran Hz. Ali'ye karşı mücadele içerisinde olmuşlardır. Emevilerin iktidarı boyunca da sürekli bir siyasi mücadele içerisinde bulunmuşlardır. Fikrî tartışmalara girerek hem o dönem oluşmaya başlayan diğer mezhepleri etkilemiş hem de onlardan etkilenmişlerdir. Başkaldırı, isyan, savaş, suikast, fikrî ayrılıkları toplumdaki ayrılıkları fîliyata dökme, taassup ve sertlikle hareket etme, nassların zâhirine dayanarak hüküm verme ve tekfir anlayışı onları tanımlayan en önemli unsurlar olmuştur.

Çoğunluğu bedevî kabîlelerden gelen Hâricî hareketi oluşturan topluluk sahip oldukları sathî anlayış ve sert mizaçları nedeni ile kendi dışında kalanlara karşı sert bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bu yapıları kendi içlerinde de birlik sağlayamama ve birbirlerini tekfir etmeye de sebep olmuştur. Böylece de pek çok firkaya ayrılmışlardır.

Hariciliğin ortaya çıkmasına neden olan olaylar ve coğrafi ortamlarına değinecek olursak öncelikle Sıffin Savaşı sonrası Haricilerin durumuna bir bakmamız gerekecektir.

Sıffin savaşı; Hz. Ali lehine sonuca doğru giderken Muâviye'nin, Amr b. El As'ın önerisi ile mushafları mızrakların uçlarına takarak karşı tarafı Kur'an'ın hakemliğine çağırması neticesinde durmuştur.²⁰ Bu çerçevede Amr bin As'ın teklifinin Hz. Ali'nin askerleri arasında bedevî kökenli olup çöl kültürüne sahip Kur'an'ın zâhirine sarılmayı ibadet

²⁰ el Minkârî, Ebû Fadl Nasr bin Müzâhim bin Seyyâr, *Vak'atu Sıffin (Sıffin Savaşı)*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2017, s.405

sayan sahip oldukları geleneksel kültürden dolayı gelişen ve değişen Müslüman topluluğa uyum konusunda sorunlar yaşayan kimseler üzerinde etkili olduğu görülmüştür.²¹

Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ve Kur'anı anlamada yüzeysel bir anlayışa sahip olan grubun etkisi ile savaşa devam edilmemiştir. Bunlar Kur'an sahifelerine karşı kılıç çekmeyeceklerini söylemektedirler. Ardından Muaviye'nin ordusunun teklifi kabul edilmiştir. Ancak hakem tayin edilmesi ve hakemlerin kabulü neticesinde bu grup Hz. Ali'ye karşı çıkmıştır. Kur'an hükmü varken hakem tayin edip onun hükmüne uymayı küfür kabul etmişlerdir. Onlara göre "Kur'an, hakem olmalıdır." Bu konu Hâricîlerin kendi kaynaklarından araştırıldığında ve sünî kaynaklara bakıldığında farklı yorumlar yapıldığı ve farklı şekillerde ifade edildiği görülmektedir.²²

Sünî kaynaklarda yer aldığı şekliyle Siffin Savaşı Hz. Ali lehine sonuçlanmak üzereyken Muâviye'nin bir savaş hilesi olarak başvurduğu mushafı kılıçların uçlarına takma emri Hz. Ali'nin ordusu üzerinde etkili olmuştur. Özellikle ordudaki kurrâ topluluğu Kur'an'a kılıç çekemeyeceklerini söylemişlerdir. Muaviye'nin ordusunun da çağırdığı şeye Hz. Ali'yi zorlamışlardır. Burada kendilerinden bir Hâricî hareketinin çıktığı kurrâ topluluğu, Kur'an'ın hakemliğinde bu işi çözelim diye Muaviye'nin teklifinin kabul edilmesinde etkili olmuşlardır.²³

Burada sünî kaynaklar Hâricîleri önce Hz. Ali'yi tahkime zorlamak ve ardından da vazgeçip hakem tayin eden Hz. Ali'yi tekfir etmekle, yani tutarsız davranmakla suçlamaktadırlar.²⁴

Ancak Hâricîlerin kendi kaynaklarına da bakıldığında, günümüz araştırmacılarının bazılarının yorumlarına da bakıldığında aslında haricilerin hakem tayin etmekle ilgili fikirlerinde bir çelişki olmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁵ Konu ile ilgili Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sîre* adlı eserinde Hz. Ali'nin hakem tayin etmesinin kabul edilemeyeceği Allah'ın Müslümanlarının düşmanları ile ilgili hükmünün Allah'ın buyruğuna dönünceye, hatta fitne ortadan kalkıncaya hüküm Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşılmasıdır denilmektedir.²⁶

²¹ Akoğlu Muharrem, "Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyokültürel Faaliyetler", *EUSBED IX*, Kayseri, 2000, s.518; http://isamveri.org/pdfdrq/D00199/2000_9/2000_9_AKOGLUM.pdf

²² geniş bilgi için :Ayar Kenan, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi VIII*, 2008, Sayı: 1 s. 45-88

²³Yıldız, a.g.e., s.60

²⁴ Bulut, a.g.e., s.153; Şehristânî, a.g.e., s. 110

²⁵ Yıldız, a.g.e., s.61-65

²⁶ İbn-i Zekvân, a.g.e., s.92-94

Burada Kuran'ı Kerimden ‘‘Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşılırsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönüncüye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adâletle düzeltin ve (onlara) adâletli davranın. Çünkü Allah, adâletli davrananları sever’’²⁷ ve **Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.**’’²⁸ ayetlerine atıf yapılmaktadır.

Bununla birlikte kılıçlarının ucuna takılan kuran sahifelerine kılıç çekmeyeceklerini söyleyerek savaşın durmasında etkili olan askerin arasında daha önce de söylediğimiz gibi bedevi kökenli olup çöl kültürüne sahip Kur'an'ın zâhirine sarılmayı ibadet sayan ve sahip oldukları geleneksel kültürden dolayı islamiyetin yayılmasından sonra meydana gelen toplum modellerine uyum sağlama noktasında sorunlar yaşayan kimselerin bulunması olayın tabiatına uygun düşmektedir. Ve mesele Kur'an sahifelerine kılıç çekmeyip savaşı durduran bu askerlerin içinde sonradan Hâricî olan kişilerin de bulunduğu şeklinde ifade edilmelidir.²⁹

Ancak burada anlaşılan o ki bu kişilerin tavırları savaştan vazgeçmek ve hakem tayin edip, ona başvurmak anlamına gelmemektedir. Kur'anın hakemliğinden anladıkları muhtemelen hakeme başvurmak değil Kur'an'ın hükmünü işletmektir. Onlara göre bu da (Bakara 2/193) ve (Hucûrat 49/9) ayetlerinde ifade edildiği gibi ‘‘adaletle aralarını bulma’’ ya da ‘‘haddi aşan tarafla fitne ortadan kalkıncaya kadar savaşır’’. Savaşı durdurmaları ise muhtemelen savaştan vazgeçtikleri için değil mushafa kılıç çekemedikleri içindir. Kur'an'ın hükmüne başvurulduğunda onlara göre Muâviye tarafının Hz. Ali'ye başkaldırmaktan vazgeçmesi gündeme gelecekti. Ancak bu şekilde savaşız adil bir çözüm bulunabilmiş olacaktı. Ayette de ifade edildiği gibi iki tarafın arası düzeltilecek, adil olunacak yoksa fitne ortadan kalkana kadar savaş yapılacaktı. Zannediyoruz Kur'an'ın hakemliğinden anladıkları bu idi. Hakem tayini meselesine ise en baştan itibaren hep karşı çıkmışlardı.³⁰ İbn-i Zekvan *es Sîre*’de tahkimi kabul etmemelerinin gerekçesini, (Mü'min 40/20), (Tîn 95/8), (Maide 5/50), (En'am 6/114) ayetlerini zikrederek açıklamaktadır.³¹

Hakemlerin tayin edilmesinden sonra hakemler, yanlarında Kûfe ve Şam'dan gelen 400'er kişi ile Medine'den ve çevreden gelmiş önemli şahsiyetler olduğu halde h.37 senesinin Ramazan ayında Dûmetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya gelerek

²⁷ Hucurat 4/9

²⁸ (Bakara 2 / 193)

²⁹ Yıldız, a.g.e., 105

³⁰ İbn-i Zekvan, a.g.e., s. 64

³¹ İbn-i Zekvan, a.g.e., s. 65,66

müzâkerelere başlamışlardır.³² Ardından Dümet'ül-Cendel'de onar kişilik heyetlerle anlaşma imzalanmıştır. (13 safer 37/31 Temmuz 657)

Harita1.2. Sıffin Savaşı Yol Güzergahı ve Hakem Olayı (Kufe Kerbela, Medain, Cezire, Rakka, Sıffin)³³

Hakem olayının ardından; Ali'nin ordusu içinden, çoğunluğunu Temim kabilesinin oluşturduğu bir grup "La hükme illa Lillah" sloganı ile protestolarda bulunmuş ve Hz. Ali'ye şirke düştüğünü söylemişlerdir. Muâviye'nin Şam'a, Hz. Ali'nin Kufe'ye dönmesinin ardından bu grup Hz. Ali'nin ordusundan ayrılıp Onunla Kufe'ye değil yakınlardaki bir köy olan Harura'ya gidip orada toplanmışlardır. Çoğunluğunu Temim kabilesinden kişilerin

³² Önkal Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", İstem, Yıl:1, Sayı:2, 2003, s.33 – 68. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrgr/D02535/2003_I_2/2003_I_2_ONKALA.pdf 19.05.2019

³³ el Minkârî, a.g.e, s.128-140

oluşturduğu bu on iki bin kişi İslam Mezhepler Tarihinde ‘‘Haruriyye’’ olarak isimlendirilmişlerdir.³⁴

Haruriyye, Harura da askeri komutan olarak Şebes b. Rib’î’yi; namaz kıldırmak içinse Abdullah b. El Kevvâ’yı seçmişlerdir. Ancak bu kişilerin lider olarak seçilmediklerinin altını çizmeliyiz. Buradan çıkan sonuca göre Hz. Ali hala liderleri olarak görülmekteydi. Daha sonraki gelişmeler de bu düşünceyi teyit eder mahiyettedir.³⁵ Hz. Ali’nin gönderdiği İbn-i Abbas ile görüşmüşler ve aralarından altı bin kişi Kûfe’ye dönmüştür. Buraya dönmeyen geri kalan grubun ise Nehrevan’a gittiklerini görmekteyiz.³⁶

Harûra’dan Basra’daki arkadaşlarına da kendilerine katılmaları için haber gönderip gizlice ve küçük gruplar halinde Nehrevan’a geçmeyi planlayan grup³⁷ Abdullah b. Vehb’e (ö.37/658) biat etmişlerdir. Haruriyye ve Vehbiyye isimlendirmelerinin yanı sıra Muhakkime-i Ûla diyeceğimiz bu grup yukarıda da bahsettiğimiz gibi bundan sonraki süreçte teker teker ve gizlice Nehrevan’a gitmişlerdir.³⁸

Nehrevan Savaşı öncesi Muhakkime-i Ûla olarak isimlendirilen Hâricîlerden Nehrevan Savaşı sonrasında h.64 yılına kadar Muhakkime-i Âhar olarak söz edeceğiz. Muhakkime-i Âhar h.64 yılı Yezid bin Muâviye’nin ölümüne kadar bütünlüğünü korumuştur. Burada özellikle İbâdî kaynaklarda geçen isimlendirmelerden bahsedecek olursak Hâricîler Nehrevan savaşına kadar ki dönemde Muhakkime-i Ûla’dır; ve Muhakkime ile Haruriyye diye ikiye ayrılırlar.

Nehrevan Savaşı sonrası ise hayatta kalanlar Muhakkime-i Âhar’dır. İbâdiye yaşayan Muhakkime diğer Ezârika, Sufriyye, Necedat kolları ise İnkiraza Uğrayan Muhakkime olarak anılır.³⁹ Dolayısı ile Nehrevan Hâricîlik için ilk kırılma noktası olmuştur diyebiliriz.

Bu noktada; Nehrevan’da toplanan Hâricîlerin kökenine dair yapılmış araştırmalara bir göz atmak gerekmektedir. Hâricîliğin yayıldığı yerlere dair verilecek bilgilerde bu kişilerin nerelerden geldiğini bilmek de önem taşımaktadır. Onların çoğunluğu Temim Kabîlesinden

³⁴ Fığlalı Ethem Rûhi, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s.57

³⁵ Yıldız, a.g.e., s.71

³⁶ Bulut, a.g.e., s. 155

³⁷ Yıldız, a.g.e., s.76

³⁸ Fığlalı, a.g.e., s.65; Yıldız, a.g.e., s.66-67

³⁹ Onat Ateş, a.g.e., s.69; İbn-i Zekvân, a.g.e., s.67

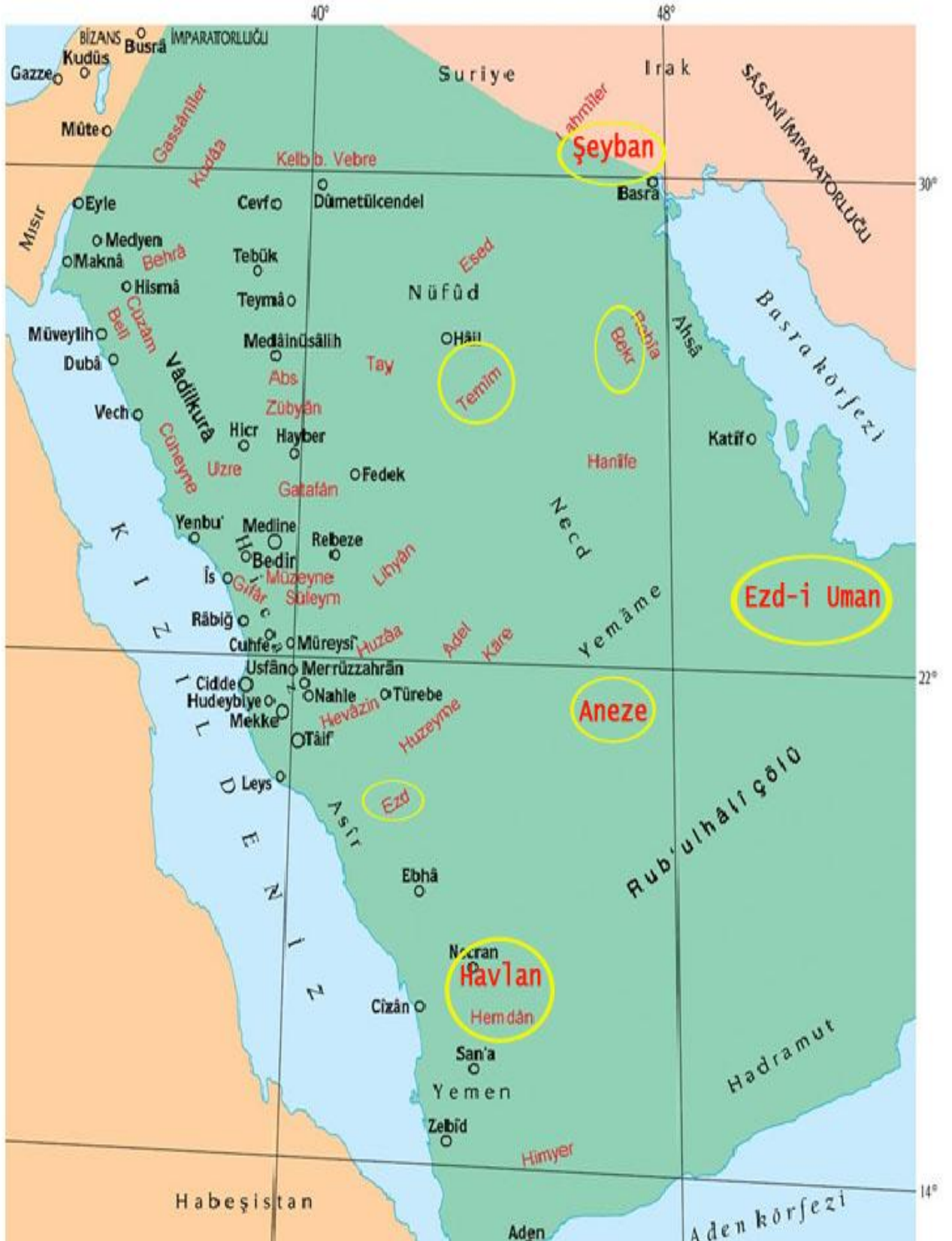
olmakla birlikte Bekr, Şeyban, Hamdan, Ezd, Aneze Kabîlelerinden olduklarını görmekteyiz.⁴⁰

Hâricîlerin çoğunluğunun mensup olduğu Temim Kabîlesi Arap Yarımadası'nın Necd Bahreyn Yemame gibi bölgelerini içine alan geniş bir bölgede yaşıyorlardı. Çoğunlukla bedevi oldukları için de yaşam tarzlarının ve kültürlerinin onları etkilemiş olduğunu görmekte ve fikirlerinin arka planının anlayabilmekteyiz.⁴¹

⁴⁰ Yıldız, a.g.e., s.77; Watt, a.g.e., s.45-51

⁴¹ Hamidullah Muhammed, *İslam peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, 2009, s.389-394

Harita 1.3. Arap Yarımadası'nda Kabîlelerin Yaşam Bölgeleri

Diğer taraftan Nehrevan'a giden Hâricîlerin üzerine gitme kararı alan Hz. Ali orada yapılan savaşta Havâric'in büyük bir kısmını ortadan kaldırmıştır. Liderleri Abdullah b. Vehb b. Er Rasibi de bunlardan birisidir.⁴²

Nehrevan'den kurtulup Nuhayle'ye çekilen bazı Hâricî kimselerin sonu da farklı olmamıştır. Ali Nehrevan'den sonra Nuhayle'deki Hâricîlerin çoğunu ortadan kaldırmıştır.

Nuhayle'de Müstevrit bin Ullefe et Temimi 'ye biat edilmiştir. Ancak Hz. Ali'nin onların üzerine yürümesi ile 2000 kişiden ancak 5 kişi hayatta kalabilmiştir. Müstevrit bin Ullefe et Temimi, Ferve b. Nevfel el Eşcai, Muaz b. Cüveyn et Tai onlardandır.

Nehrevan Savaşı Hz. Ali tarafından kazanılmıştır. Ancak Hâricîler açısından alınan yenilgi ve kaybedilen yakınlardan dolayı bir intikam hırsı ortaya çıkmıştır. Ve süreç Hz. Ali'nin 40/661 yılında bir harici tarafından şehit edilmesine kadar gitmiştir. Savaş meydanında yenemedikleri Ali'yi suikastle ortadan kaldırma girişimi başarıya ulaşmış Ali, Abdurrahman bin Mülcem el-Murâdî adlı bir harici tarafından şehit edilmiştir.(17 Ramazan 40/ 24 Ocak 661)⁴³

⁴² Eş'arî, a.g.e., s.133

⁴³ Fığlalı, a.g.e., s.69

Harita 1.4. Muhakkimei Üla'nın Sırasıyla Buldukları Yerler (Kufe Harura, Nehrevan, Nuhayle)

Hız. Ali'nin vefatının ardından İslam dünyası açısından yeni bir dönem başlarken özelde Hâricîlik için de farklı ve yeni bir dönemin kapısı açılmıştır. Artık Kufe'liler tarafından dışlanan Hâriciler, Emeviler açısından da isyancı bir grup olarak ötekileştirilmiştir.

Zaman zaman Ali taraftarları ve Emevi iktidarı Hâricîler karşısında birlik olmuşlardır. Artık Kûfe'de barınamayacak olan Hâricîliğin yeni merkezi ise Basra olmuştur.⁴⁴

Nehrevandan sora daha Ali hayatta iken iki yıllık bir süreç zarfında bir çok Hâricî ayaklanma yaşanmıştır. Eşras b. Avf eş Şeybani'nin 200 kişi ile ayaklanması Irak'ta Deskere'den Enbar'a yayılmıştır. 38/658'de bu ayaklanma da bastırılmıştır.

Bundan başka ; Hilal b. Ulfe et Teymi 38/658'de Mâsebezân'a giderek orada ayaklanmıştır. Eşheb b. Bişr 38/658'de Cercerâyâ'da isyan çıkarmış, Sad b. Kifl et Teymî 38/658'de 200 kişi ile ayaklanarak Medain'e kadar gelmiştir. Ebu Meryem es Sâ'di de mevali ile Şehrizûr'a kadar gidip Medâin'de ayaklanmıştır. Bundan sonra da Kufe yakınlarına kadar gelmiştir. (38/659)⁴⁵

Hâricîler Hz. Ali döneminden sonra Emeviler Döneminde h.(41-132), m.(661-750) faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu dönem Hâricîlerin en güçlü oldukları ve faaliyetlerine tüm hızıyla devam ettikleri bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca bilindiği gibi bu dönem pek çok mezhebin orta çıkıp şekillenmeye başladığı bir dönemdir.

Hâricîliğin gelişiminin yaşandığı Emeviler Döneminde Kufe ve Basra başta olmak üzere Irak ve çevresi Hâricîliğin faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Muaviye ile mücadele etmekte ısrarlı olan Hâricîler defalarca yenilseler de yine pes etmemiş isyanlarına devam etmişlerdir. Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesi ile beraber Kufe ve Basra merkezli pek çok isyan gerçekleştirmişlerdir.⁴⁶

İlk olarak Kufe'de , Ferve b. Nevfel el Eşcai, Muâviye'ye karşı ayaklanmıştır. Muâviye'yi isyanı ile zorlayan Ferve'ye karşı Şam ordusu başarılı olamamıştır. Muaviye bu noktada ortak düşmana karşı Kufe'lileri kullanmaya başlamıştır. Böylece her iki grubu da kontrol altında tutabilmiştir.

Hâricîlik, Emevilerin sert şekilde karşı koyması sonucu giderek zayıflamıştır. Özellikle Kûfe Hâricîliği bu dönemde neredeyse sona ermiştir. Basra'da da yine aynı şekilde Basra vâlileri Ziyad b. Ebihi ve Ubeydullah bin Ziyad'ın Haricilere göz açtırmaması sonucu Hâricîlik zayıflamaya başlamıştır.

⁴⁴ Yıldız age., s.79

⁴⁵ Demircan Adnan, *Hariciler'in Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2015, s.101,104

⁴⁶ Demircan, a.g.e., s.115-137, Yıldız, a.g.e., s.84;

Kufe’de ilk isyanın Ferve b. Nevfel el Eşcai olduğunu söylemiştik. Daha sonra vâli Muğire b. Şube’nin zamanında Müstevrit b. Ullefe et Temimi; Ümmil Hakem’in vâliliği döneminde ise Hayyan b. Zabyan isyanları artık son olmuştur. Bunlardan başka Abdullah b. Ebil Havsâ et Tâi ve Havsara b. Vedâ b. Mesud el Esedî h.41/661’de Kufe yakınlarında isyan etmişlerdir.⁴⁷

Basra’da ise Misâr b. Fedekî et Temimî, Basra Hâricîliğinin kurucusu sayılmaktadır. Bir sonraki lider Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye hapiste kalmış pek çok zulüm görmüş ve neticede Basra’dan Ahvaz’a gitmiştir Ancak orada da rahat bırakılmamış Ubeydullah b. Ziyad’ın emriyle bir Cuma namazında kılıçtan geçirilerek yok edilmişlerdir. (61/680)⁴⁸

Yezid döneminde ise Abdullah b. Zübeyr’in Medine’de hilafetini ilan etmesi üzere Nafî bin Ezrak O’na gitmiş ve biat etmiştir. Bu Havâriç için yeni bir toparlanma anlamına gelmektedir. Necde bin Âmir el Hanefî, Abdullah b. es Saffâr, Abdullah b. İbâd ve Hanzala bin Beyhes gibi diğer önde gelen Hâricîler de onunla birliktedirler.

Demircan Hâricîlerin ibn-i Zübeyr’in yanında yer almalarına neden olan en önemli olayın Mekke Muhasarası olduğundan bahsetmektedir.⁴⁹ Watt ise vali Ubeydullah’ın katı tedbirlerinden kurtulmak için ibn-i Zübeyr’e yardıma gittiklerini söylemektedir.⁵⁰

Yezid’in ölümüne kadar Mekke’de kalırlar. Ancak bundan sonraki süreç kendileri için bir bölünme ve ayrışma süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdullah b. Zübeyr’le uyuşmayan görüşleri nedeni ile onu terk eder ve ayrı gruplar olarak Basra ve Yemâme’ye giderler.⁵¹

⁴⁷ Fığlalı, a.g.e., s. 69,70; Yıldız, a.g.e., s. 95-96

⁴⁸ Yıldız, a.g.e., s.97,98

⁴⁹ Demircan, a.g.e., s. 137

⁵⁰ Watt, a.g.e., s. 25

⁵¹ Yıldız, a.g.e., s.99,101

1.3.Yezid bin Muaviye Sonrası Havâriç ve Fırkalara Ayrılış

Nehrevan Savaşı öncesi Muhakkime-i Ūla olarak isimlendirilen Hâricîlerin Nehrevan sonrasından h.64 yılına kadar Muhakkime-i Âhar olarak isimlendirildiğinden bahsetmiştik. Muhakkime-i Âhar h.64 yılına kadar bütünlüğünü koruduğunu da söylemiştik.

Nehrevan sonrası 64 yılına kadar bütün olan Muhakkime-i Âhar bu tarihte Nâfi b. Ezrak ile ikinci kırılma noktasını yaşamış ve bu ayrılış fırkalara ayrılmanın başlangıcı olmuştur.

1.3.1.Ezarika

İbn Zübeyr'in yanından ayrılan Nâfi b. Ezrak tekrar Basra'ya dönerek Ubeydullah b. Ziyâd'dan sonra vâli olan Mesud b. Amr'ı öldürerek sahip olduğu aşırı fikirlerle Ahvaz ve Huzistan'a çekildi. Bu arada Mekke'ye gitmeden evvel de Ubeydullah b. Ziyâd'ı öldürenin de yine Nâfi bin Ezrak olduğunu söylemeliyiz ⁵²

Böylece Ezârika teşekkül etmeye başladı. Ahvaz'da yedi ay boyunca şekillenen görüşler aşırılık içermekte ve kendinden olmayan herkesi küfürle ithamı esas edinmekte idi.

Bu arada diğer tarafta Nâfi bin Ezrak'a katılmayan Abdullah b. İbâd ve Abdullah b. Saffâr Basra'da kalmaya devam etti. Onlar da kendi görüşlerini şekillendirme aşamasında idiler.⁵³

Bu dönemde Ezârika'nın Uman ve Yemen Hâricîleri de dahil olmak üzere yirmibinden fazla insanla faaliyet gösterdiğini görmekteyiz. Nâfi bin Ezrak, kısa zamanda Ahvaz, Fars, Kirman, Sicistan, Mekran gibi şehirlere hakim olup⁵⁴ Basra'ya yürümüş ancak burada Abdullah bin Zübeyr tarafından gönderilen Müslim bin Ubeydullah komutasındaki ordu tarafından hezimete uğratılarak öldürülmüştür.(65/685)⁵⁵

Yerine geçen Ubeydullah b. Mahuz, Basra Ahvaz arasına; bir sonraki lider Zübeyr bin Mahuz ise Medâin ve İsfahan'a kadar ulaşmıştır. Son imam Katâre b. Fucâe ise taraftarlarını

⁵² a.g.e., s.102

⁵³ El-Bağdadi Abdülkâhir(ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, , çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2017,s.74; Demircan, a.g.e., s.141; Yıldız, a.fg.e., s.102,

⁵⁴ Şehristani, a.g.e., s.119

⁵⁵ Onat Ateş, a.g.e., s.70

Kirman dağlarına çekerek toparlamıştır. Ahvaz'ı aldıktan sonra Basra'nın gelirlerini toplamıştır. Daha sonra ise Cirüft'e çekilmiştir. Tabaristan dağlarında öldürülünce de artık Ezarika Fırkası tarih sahnesinden silinmiştir.

Harita 1.5 : Ezarika'nın Faaliyet Gösterdiği Yerler

1.3.2.Necedât

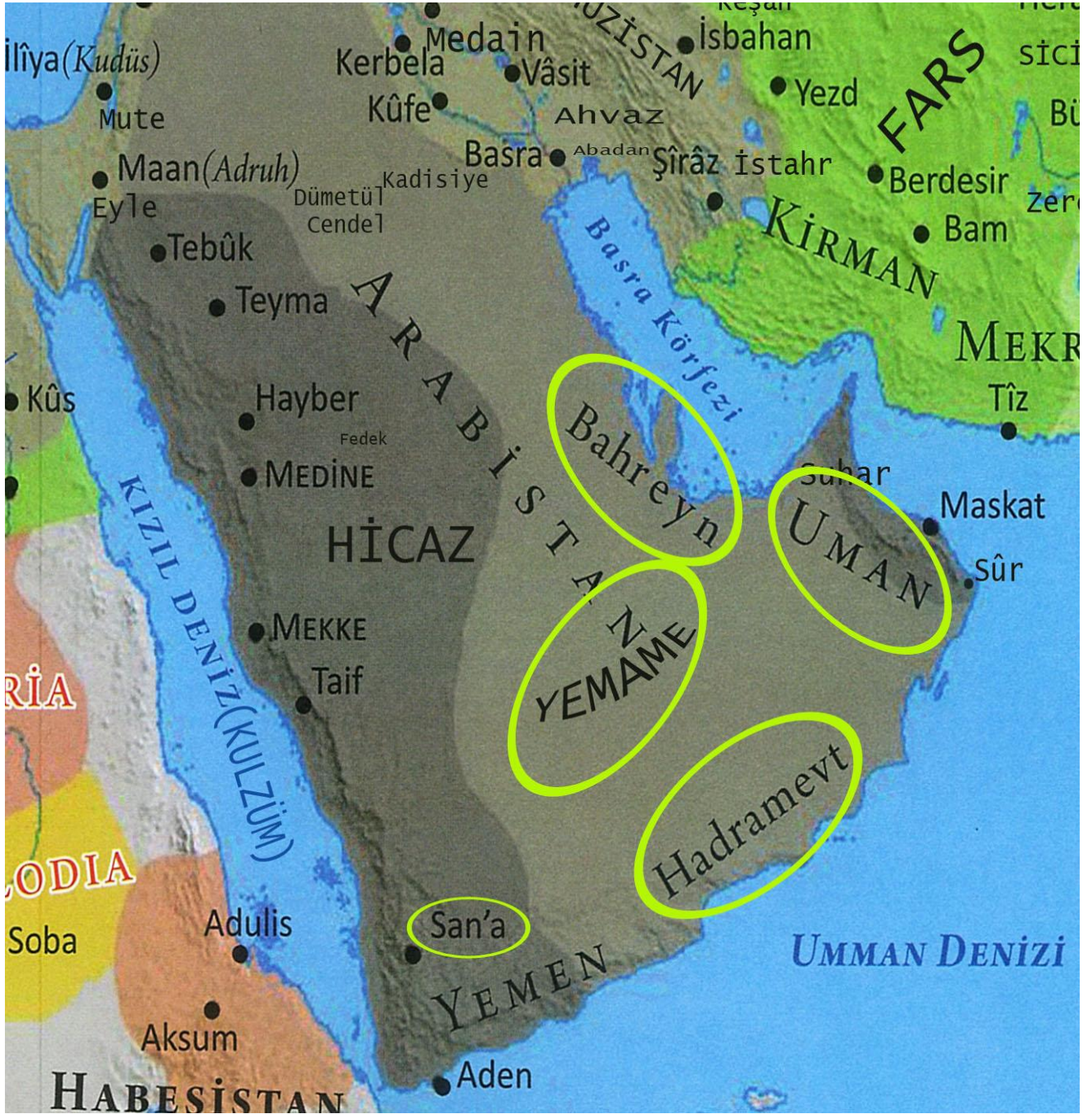
Ahvaz'da Hariciler arasında Nâfi bşn Ezrâk'a karşı çıkıp onun görüşlerini eleştiren ilk kişi olan Necde bin Âmir'i (72/691) takip edenler de Necedât fırkasını kurmuşlardır.

Necde bin Âmir Yemâme'de hakimiyet kurmuş, Bahreyn'i alıp Uman'ı fethetmiştir. Yemen'in başkenti San'a'ya giderek oradakilerin biatını almıştır. Hadramevt'den de zekatları toplamıştır.

Bu şekilde Necde bin Âmir yedi-sekiz yıl içerisinde Arap Yarımadası'nda özerk bir yönetim kurmuş ve bu ilk Hâricî yönetiminin başında bulunmuştur.⁵⁶ Bu dönemde Necedât kendi içinde bölünme riski ile karşı karşıya kalmıştır. Atiye bin Esved (ö.75/694) Uman'a oradan da Kirman'a gitmiştir. Ardından ise Sicistan'ı ele geçirmiştir⁵⁷Necde bin Âmir'den sonra Ebû Fudeyk'e biat edilmiştir. Bu fırka temel Hâricî fikirlerini korumakla birlikte Ezarika'ya göre ılımlı bir anlayışa sahiptir.

⁵⁶ Yıldız, a.g.e., s.127

⁵⁷ a.g.e 128

Harita1. 6 . Necedat'ın faaliyet gösterdiği coğrafi bölge

1.3.3.Sufriyye

Sufriyye kolundan bahsedecek olursak öncelikle Abdullah b. Saffâr'ın, Necde bin Âmir gibi Ezârika'ya karşı farklı fikirler geliştirdiğini söylemeliyiz.

İbâdiyye'ye göre Ezârika'ya daha yakın fikirlere sahip olan Sufriyye içlerinde buldukları Basra'luların müşrik olup olmadıkları noktasında İbâdiyye'den ayrılıyordu.

Sufrîler Salih b. Müserrih ve Şebib bin Yezid liderliğinde Abdulmelik bin Mervan döneminde, Haccac'ın Irak vâililiği esnasında isyanlar çıkarmışlardır.

İlk olarak Salih b. Müserrih Musul'da (76/695) ayaklanmıştır. Dügan'da Emevi ordusunu yenilgiye uğratmış ancak toparlanan Emevîler'den Musul ve Cezire'ye oradan da Deskere'ye kaçmıştır. Müdebbic denen yerde de öldürülmüştür. (76/695)⁵⁸

Yerine geçen ve Emevîler'i çok uğraştıran ve Haccac'ın yirmi dört komutanını öldüren Şebib b. Yezid eş Şeybani (77/696) yılında Kufeyi ve yakın yerleri ele geçirmiştir. İki yıl sonunda Ahvaz'da hayatını kaybetmiştir.⁵⁹

⁵⁸ Yıldız, a.g.e., s.142,143

⁵⁹ Şehristani, a.g.e., s.120

Harita 1.7. Sufri İsyân Bölgeleri

Sufriiler Emevilerin zayıfladığı dönemlerde Kuzey Afrika'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mağrib'e ilk giden Hâricî kişi olan İkrîme, Berberî kökenli idi. Buna bağlı olarak Sufriyye orada Berberî kökenliler arasında yayılmıştır. Son olarak Ebu'l Kasım'ın(140/757)'da lider olması ile Kuzey Afrika'da özellikle de bugün Fas'ın sınırları

içerisinde yer alan Sicilmase ve Tafilalt bölgesi ele geçirip (155/771)'da Midrârîler⁶⁰ devletini kurmuşlardır. Hatta oradan da Endülüs'e geçmişlerdir.⁶¹

Harita 1.8. Emevilerin Son Dönemlerinde Kuzey Afrika'da Sufî faaliyet Bölgeleri

Bunlardan başka o dönemde ortaya çıkan Hâricî fırkası İbadiyye'yi ise ayrıca ele alacağız.

Buraya kadar aktif bir süreç geçiren Hariciliğin faaliyet alanları ve yayıldıkları yerler ilk ve ikinci asırdaki Hâricî hareketinin coğrafi dağılımını göstermiş olmaktadır.

⁶⁰ Miladi 772-976 yılları arasında Fas'ın Sicilmâse şehrinde hüküm süren bir hânedan.

⁶¹ Yıldız, a.g.e., s.146

1.4. Hicri III ve IV. Y.y'da Hâricîliğin Coğrafi Dağılımı

Hâricîliğin Abbâsiler Döneminde Hâricîlerin daha dış ve uzak bölgelere yayılarak azaldıklarını gözlemlemekteyiz. Hâricîliğin daha sonraki durumları ile ilgili müslüman coğrafyacıların eserlerini arştırdığımızda görüyoruz ki en erken yazılmış eserler III. yy.'ın sonlarında ve IV. yy.'de oluşturulmuştur. Bu dönemde eserlerini yazan müslüman coğrafya âlimleri gezip gözlemledikleri yerlerde Hâricî varlığına dair bilgiler vermektedirler. Bu eserlerde genel olarak Hâricîlerin bu yüzyıllarda kırsal kesimlerde yaşamını sürdürdüklerine şahit olmaktadır.

Öncelikle Arap bölgesi diye adlandırılan bölgeyi ele alacak olursak burası Dicle'nin denize döküldüğü Abadandan itibaren Fars denizini kuşatmaktadır. Bahreyn boyunca Uman, Hadramevt, Aden'e oradan da Eyle'ye kadar uzanıp Eyle'den Balis'e, Balis'ten Abadan'a ulaşmaktadır.⁶²

Bu dönemde Hicaz bölgesinin kırsalında varlığını sürdüren Hâricîlere Yemen ve Uman sınırına yakın kırsal bölgelerde rastlanmaktadır⁶³

Konu ile ilgili bu yüzyıllardaki coğrafi eserleri inceleyen Yurtalan'ın, yazdığı tezde İbn-i Havkal'den aktardığı bilgilere göre o dönemde Yemen, Hemdan ve Havlan yakınlarında Haricilerden bir topluluk yaşamaktadır. Müzeyhire denilen yerde yaşayanlar da Haricidir.⁶⁴

Haricilerin önemli isimlerinden Abdullah b. Vehb er Râsibî ve Abdullah b. İbâd'ın Yemen Bölgesinde Müzeyhire Dağı'nda öldüğüne dair bilgilere rastlamaktayız.⁶⁵ Ancak İbn-i Havkal'ın *10. Asırda İslam Coğrafyası* adlı eserinde verdiği bilgilere bakılacak olursa bu iki isim Mağrip Bölgesinde Cadu Dağı'nda ölmüştür⁶⁶

Merkezi Suhâr olan Uman bölgesine dâir ise; burada daha eski dönemlerde çoğunluğu Hâricîlerin oluşturduğu bilgileri yer almaktadır. III.yy.'a dâir ise Nezve bölgesi Haricilerin bulunduğu yer olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

⁶² İbn_i Havkal ebu'l-Kâsım, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul, 2017, s.33

⁶³ Yurtalan Betül, *Müslüman Coğrafyacıların Eserlerinde Mezhepler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s.58-59

⁶⁴ Yurtalan age.,s.60

⁶⁵ İbn_i Havkal, a.g.e., s.50

⁶⁶ İbn_i Havkal ,age., s.100-101

⁶⁷ İbn_i Havkal, a.g.e.,s.38,39; Yurtalan, a.g.e., s 61;

Yine bu yıllar için Basra'yı gözlemleyen coğrafyacıların eserlerinde Hâricî varlığından bahsettiklerine rastlamamaktayız. Bu da etkinliklerini tamamen kaybettikleri anlamına gelmektedir.

El-Cezîre bölgesine bakacak olursak bu bölgenin coğrafyacıların eserlerinde “Akur” diye isimlendirildiğini görmekteyiz. Genel olarak Dicle, Fırat nehirleri arası olan yukarı Mezopotamya bu iki isimle anılarak anlatılmıştır.⁶⁸

Bu bölgeye dair İbn-i Havkal, Cizre ve Bevâzic şehirlerinden bahsetmiş ve burada Hâricîlerin bulunduğunu söylemiştir. Onun verdiği bilgilere göre o dönemde Hâricîler bu bölgede, zarar veren yol kesip hırsızlık yapan bir grup olarak tanınmaktadır.⁶⁹ Hududu'l Alem'de de bu bölgede Hâricîlerin yaşadığına dâir bilgiler yer almaktadır.⁷⁰

Bağdâdî ve Şehristânî, Nehrevan Savaşı'ndan kurtulan dokuz kişiden ikisinin el Cezire Bölgesi civarına kaçtığını bildirmişlerdir.⁷¹ Buna göre ilk olarak Hâricîlik bu iki kişi vasıtası ile bu bölgeye ulaşmıştır diyebiliriz Ancak bu kişilerin bu bölgedeki faaliyetlerine ve orada etkili olup olmadıklarına dâir elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Hâricîliğin doğuşu açısından önemli bir yer olan Sıffin de el-Cezire(Akur) bölgesinde Rakka yakınlarında yer almaktadır.

Şam bölgesine bakacak olursak bu bölge batısında Rum denizinin doğusunda Eyle'den Fırat'a kadar uzanan geniş bir arazinin kuzeyinde Rum topraklarının güneyinde Benü İsrail ve Mısır'ın bulunduğu bölgedir. Filistin, Ürdün, Dimaşk, Hıms ve Kınnesrin önemli merkezlerindedir.⁷²

Hudûdu'l-Âlem⁷³'de bölgenin çeşitli yerlerindeki Hâricîlere dikkat çekilmiştir. Emeviler Devrinde şehrin merkezi olan Şam ile Mısır arasında ye alan Tûr-u Sîna dağlarının

⁶⁸ *Hudûdül Âlem*, çev. Abdullah Duman Murat Ağarı, Ay Işığı Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s.140; Yurtalan, a.g.e., s.72,

⁶⁹ İbn Havkâl, a.g.e., s.225; Yurtalan a.g.e., s.73,

⁷⁰ *Hududul Âlem*, s 140

⁷¹ El Bağdâdî, a.g.e., 58, Şehristânî, a.g.e., 108

⁷² *Hudûdül Âlem*, s. 108, İbn Havkâl, a.g.e., s. 165-168; Makdîsî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö.375/985'ten sonra), *Ahsenu'tTekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. M. D. De Goeje, Leiden 1906, s.154

⁷³ Tam adı *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib* olan eser, Afganistan'ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîğünîler hânedanından Emîr Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Minorsky, müellifi belli olmayan eserin Ferîğünîler'den İbn Ferîğün tarafından yazıldığını ileri sürmüştür. 372 (982-83) yılında yazılan *Hudûdü'l-âlem*'in günümüze ulaşan tek nüshası, 656'da (1258) Ebû'l-Müeyyed Abdülkayyûm b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından istinsah edilmiştir. Eseri ihtiva eden mecmuayı, Semerkantlı Mirza Ebû'l-Fazl Gülpâyigânî adlı bir Bahâî neşretmek şartıyla A. G. Toumansky'ye vermiştir. Birçok kaynaktan faydalandığını söyleyen müellif sadece Batlamyus, Aristo ve eseri *Meteorologica*'nın adını zikretmiştir.

olduğu bölgede “Haricilerin dağı” olarak isimlendirilen dağlar vardır. Üzerinde pek çok köyün bulunduğu bu dağda yaşayan halkın tamamı Haricîdir. Ezruh, Haricîlerin yaşadığı küçük bir yerleşim alanıdır. Balkâ dağının çevresindeki köylerdeki halk da Haricîdir.⁷⁴ Görüldüğü gibi, Haricîler başka bölgelerde olduğu gibi, bölgenin kırsal kesimlerinde varlıklarını sürdürmektedir. Buraya kadar anlatılanlardan anladığımız kadarıyla Hariciler şehir hayatına hiç alışmamış tekrar kendi kültürlerine uygun ortamlara dönmüşlerdir.

Mağrip bölgesine gelince burası Kuzey Afrikadır ve Mısır’dan başlayacak şekilde batı Akdeniz’e kadar uzanan bir coğrafi alanı içine alır. Makdisinin bu bölgeyi anlatımında Endülüs, Sicilya, Berka, İfrikiyye, Tahert, Sicilmase, Fas, Sûs önemli merkezler olarak sıralanmaktadır.

Berka, İfrikiyye, Tahert Hâricî İbâdîlerin hakim olduğu bölgeler olarak anlatılırken Sicilmâse daha çok Sufriyye’nin yaygın olduğu bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Horasan ve Mâvereünnehir bölgelerine geçecek olursak öncelikle Horasan Bölgesini ele almalıyız. Genel olarak bu bölgede Hâricîliğin kısmen yer aldığını söylemeliyiz.

Horasan; coğrafyacılar tarafından Harezmi, Mâveraünnehir, Fâris, Sicistan ve Hint toprakları ile çevrili geniş bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Belh, Gaznin, Büst, Sicistan, Herat, Cüzcan, Merv, Nisabur ve Kuhistan’ı Horasan bölgesi; Fergana, İsbicab, Şaş, Uşrusana, Soğd, Buhara ve Semerkand şehirlerini ise Maveraünnehir bölgesi olarak ele alacağız.⁷⁵

IV. yy’a dair verilen bilgilerde, Horasan Bölgesinde Hâricîlik dışındaki mezheplerin orantılı bir biçimde yer aldığı belirtilmektedir.⁷⁶ Anladığımız kadarıyla Hâricîlik diğer mezheplere nisbeten az ve dağınık bir durumdadır.

İlk olarak Horasan’ın en önemli bölgelerinden olan Sicistan’ (Sistan) baktığımızda, burasının Hâricîlerin yoğun olarak buldukları yerlerin başında geldiğini söyleyebiliriz. İbn Havkal ve Makdîsi, Hâricîlerin, bölgedeki varlıklarının azalsa da devam etmekte olduğuna dair gözlemlerini aktarmışlardır.⁷⁷ Makdîsi o dönemde Futah, Zambuk, Kuveyn ve Baranvaz

Bölgelerin tasnifi konusunda Batlamyus’un metodunu takip etmiş, ancak şehir ve bölgelerin enlem ve boylamlarına yer vermemiştir. Müellifin İbn Hurdâzbih, İstahrî, Mes’ûdî ve Hemdânî gibi İslâm coğrafyacılarından da faydalandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴ Hudûdül Âlem, s.110-111

⁷⁵ Makdisi a.g.e., s.261,269,284,295,302; Yurtalan, a.g.e., s.98

⁷⁶ Yurtalan a.g.e., s.100-105

⁷⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.359-368

şehirlerinin ve Farah şehrinin bir bölümünün Hâricî olduğunu bildirmiştir. Ayrıca bölge halkının türbanlarını başını, Hâricîlerde olduğu gibi sardıklarını gözlemlemiştir.⁷⁸ Bunu da Sicistan'da Hâricî kültürünün devam etmekte olduğu şeklinde yorumlayabiliriz.⁷⁹

O dönemde Hâricîliğin yoğun olduğu diğer bölge Herat'tır. Herat'ın Keruh ve Asterabyan şehirlerinin halkı Hâricî'dir. Buna ek olarak Hacestan'da da Hâricîler vardır. İsfizâr halkının Hâricî olduğu bilgisi de Hududul Alem'de yer almaktadır.⁸⁰ Bunun dışında Horasan ve Mavereünnehir Bölgelerinde Hâricî varlığından bahsedilmemiştir.

Hâricîlik açısından önemli olan bir diğer bölge Kirman Bölgesidir ki doğusunda Sind Bölgesi, batısında Fars bölgesi, kuzeyinde Horasan Bölgesi Ve Sicistan Çölü, güneyinde ise Fars Denizi bulunan bölgedir. Berdeşir Nermuşir, Sircan Bem Ciruft önemli şehirleridir.⁸¹ Bu bölgede Bem'de Hâricîler azınlık olarak yaşamaktadırlar.⁸²

Hâricîlerden bir grubun Nehrevan savaşında yaşadıkları yenilgi sonucunda Kirman ve Sicistan'a kaçtıkları bilgisinden hareketle diyebiliriz ki bu bölgelerdeki Hâricî varlığının başlangıcı Nehrevan Savaşı sonrasına dayanmaktadır. Buna göre Nehrevan Savaşı'ndankurtulan 9 kişiden 2'si Sicistan'a 2'si de Kirman'a kaçmış ve onlara uyanlarla o bölgede Hâricîlik oluşmuştur.⁸³

Sind Bölgesi ise Kirman, Hint Denizi, Horasan Sınırları ve Mekran Nehri ile çevrelenen sınırlar içerisinde bulunmaktadır. Mekran, Turan, Mansura, Vayhind, Kannavc ve Multan önemli merkezleridir.⁸⁴ Bölgede Mekran'ın bazı kasabalarında Hâricîler vardır.⁸⁵

⁷⁸ Makdîsi, a.g.e., 269- 323

⁷⁹ Yurtalan, a.g.e. s.105

⁸⁰ *Hudûdü'l-Âlem* s.104

⁸¹ Yurtalan s. 131; *Hudûdul-Âlem* s. 123, Makdîsi *Ahsenü't-Tekasim* 460 -461

⁸² İbn Havkal, a.g.e., s.273, *Hudûdul-Âlem*, XVII, 4

⁸³ El-Bağdâdî, a.g.e., s.58, Şehristânî, a.g.e., s.108

⁸⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.281, *Hududül-Âlem* s.122, Makdîsi, a.g.e., s.474

⁸⁵ İbn Havkal,s.282

Harita 1.9 . Hicri III. Ve IV. yüzyılda Hâricîliğin bulunduğu yerler

2.İBADİLİK

Hariciliğin bir kolu olarak ele alacağımız İbâdîlikle ilgili öncelikle şunu belirtmeliyiz ki bütün mezheplerde olduğu gibi burada da konu hem kendi kaynaklarından hem de muhaliflerinin kaynaklarından araştırılmalıdır ki tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirilme imkanı olabilsin. Bu noktada bilimsel bir perspektif yakalayabilmek için öncelikle mezhebin kendi kaynaklarına başvurmak gerektiği herkesin malumudur. Biz de burada ilk İbâdî kaynaklardan biri olan Sâlim bin Zekvân'ın *es- Sîre* adlı eserine ve ilk İbâdî Kaynaklara dayanan çağdaş araştırmalara öncelikle yer verdik.

Öncelikle İbâdîlik, gerek Hâricîliğin günümüzde de yaşamaya devam eden bir kolu olması ve gerekse İbâdîlerin kendilerini Hâricî olarak adlandırmayıp ılımlı bir bakış açısına ve Ehl-i Sünnete yakın bir yaşam tarzına sebep olmaları hasebiyle diğer Hâricî fırkalarından ayrı bir şekilde daha ayrıntılı ele almayı uygun bulduk. Doğuş ve teşekkül aşamalarının; ele aldığımız hicrî ilk ve ikinci asrın içerisinde gerçekleşmiş olması da ibâdîliği etrfalica incelememiz için bir gerekçe olduğunu söylemeliyiz. İbâdîlerin, Haricilerden farklı olarak daha ılımlı ve müzakereye açık bir grup olmaları, Onların günümüze kadar gelmelerinin en önemli sebebi olarak görülmektedir⁸⁶

2.1.İbâdîliğin İsimlendirilmesi

İbâdiyye isimlendirmesi Abdullah bin İbâd'a nisbetle yapılmıştır.⁸⁷ Ancak bu ismin III/IX asrın son çeyreğinde ilk defa kullanıldığını söylemeliyiz. Onat'ın tespitlerine göre; ilk kullanan Umrus b. Feth'dir (ö.283/896). O, bu tabiri *ed- Deynetü ve's Saffet* adlı eserinde kullanılmıştır.⁸⁸

İbâdî müellifler kendilerini Ehl-i Dâ've, Ehl-i İstikâme ve Vehbiyye olarak isimlendirilmişlerdir. Hâricîlerin ilk imamı olan Abdullah b. Vehb er Râsibî'ye nisbetle 'Vehbiyye' dendiğini söyleyen Lewiski ve Abdullah b. Vehb ile Rüstemi devletinin ikinci imamı Abdülvehhab'dan hangisine nisbet etmenin doğru olacağını sorgulayan Onat ve Ateş gibi bu ismin Râsibî'ye nisbetini doğru bulmaktayız.⁸⁹

⁸⁶ İbn-Zekvan, a.g.e., s.21

⁸⁷ Şehristânî, a.g.e., s.123

⁸⁸ Onat Ateş,a.g.e., s.73

⁸⁹ Onat Ateş,a.g.e., s.74

2.2.İbâdîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci

İbâdîlerin tarihsel süreç içerisinde geçirdikleri aşamalar ve buldukları yerleri paralel olarak anlatmayı hedeflemekteyiz. Tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen olayları anlattıktan sonra ilgili yerleri harita ile vereceğiz.

İbâdîliği ilk Basra'dan başlayarak ele alacağız. İbâdîler, Nehrevan Savaşı sonrası Ebû Bilal Başkanlığında Basra'da toplanan grubu Muhakkime-i Âhar olarak isimlendirir ve kendilerini de o gruba nisbet ederler.⁹⁰ Bu grup Nâfi b. Ezrâk'ın ayrılığı olan h. 64 yılına kadar bir bütündür. Ayrılma sonrası İbâdîliğin, Câbir b. Zeyd başkanlığında firkalaşma döneminin gerçekleştiğini görmekteyiz..

Muhakkime-i Âhar'ın Basra'da bulunduğu dönem, Ebû Bilal başkanlığında yavaş yavaş fikirlerinin oluştuğu, teşekkül ettiği bir zamanı kapsamaktadır. Ebû Bilal'in şiddete ve dolayısıyla Hâricî Muhakkime'ye karşı geliştirdiği fikirler Câbir b. Zeyd ile sistematize olup teşekkül sürecine katkıda bulunmuştur.⁹¹

Ebû Bilal'in görüşlerini sistemleştiren Câbir b. Zeyd'in öğretileri daha çok Abdullah b. İbâd tarafından gündemde tutulmuş, propogandası yapılarak tanınıp yayılmasına katkıda bulunulmuştur.⁹²

Nâfi b. Ezrâk'ın başlattığı Hâricîlerin firkalara ayrılması süreci ve İbâdiyye'nin doğuşu ile ilgili şunlar söylenebilir.

Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine Nâfi b. Ezrak ve etrafındakiler Ubeydullah b. Ziyad'ın öldürdükten sonra yeni vâli Mesud b. Amr'ı da öldürdükleri gibi Abdullah b. Zübeyr'in vâlisinin de şehre girmesine engel olmuşlardır. İşte bu noktada Nâfi b. Ezrâk ve taraftarları Emevi ordusunun kendilerini sıkıştırmasıyla Basra'dan Ahvaz'a gitmeye mecbur kalmışlardır. Firkalara ayrılmanın başladığı bu h. 64 yılına kadar bir bütünlük halinde olan Hâricîler; Ezrak'a katılmayan Abdulah b. İbâd ve Abdullah b. Saffâr gibi Hâricî ileri gelenlerinin fikir ve tavırlarıyla 3'e bölünmüşlerdir.⁹³ Onunla Ahvaz'a gitmeyip Basra da kalarak fikir ve eylemlerine katılmayıp onu eleştiren Abdullah bin İbâd ile çevresindekiler Hâricîlere göre daha ılımlı bir fırka olan İbâdiyye'yi kurmuşlardır. Başlangıçta kendilerini bu

⁹⁰ Onat Ateş, a.g.e., s.69

⁹¹ Onat, Ateş age., s.75; Yıldız Harun, age., s.154

⁹² Onat, Ateş a.g.e., s.73

⁹³ Yıldız, a.g.e., s. 102

isimle tanımlayan grubun ilk faaliyetleri ise Basra'da olmuştur. Ancak son derece gizli bu devreye kitman (gizlenme) devri denilmiştir. Bu noktada Taberî ve ibn'ul Esîr gibi tarihçilerin eserlerinde Basra İbâdîliğine rastlanmaması Fığlalı'ya göre gizlik devrinde Emevilerden korunabildiklerini göstermektedir.⁹⁴Burada Abdullah bin İbâd lider konumundaki kişi olsa da mezhebin doktrin yönünü oluşturan şahsın Cabir b. Zeyd (ö.93/712) olduğunu görmekteyiz.

Abdülmelik b. Mervân'ın ölümünden sonraki süreçte ise Basra'da Vâli Haccac b. Yusuf, İbâdîleri Uman'a sürmüştür.⁹⁵

Bundan sonraki süreç daha çok Cabir b. Zeyd ile Uman'da gelişmiştir. Burada Cabir bin Zeydin Ezd kabilesinden olduğunu söylemeliyiz. Yani Basra'ya zaten Uman'dan gelmiştir. Tekrar oraya sürüldüğünde bu kendileri için iyi gelişmelerin başlangıcı olmuştur.⁹⁶

Cabir b. Zeydin ölümünün ardından Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime (ö.150/767) Basra'da özellikle de Ömer b. Abdülaziz döneminde ılımlı bir siyaset izlemiş Yezid b. Abdülmelik'in sert siyasetine karşı yine de İbâdîleri ılımlı tutabilmeyi başarmıştır.⁹⁷. Aynı zamanda örgütlü bir cemaat olmaktan da geri durmayan Ebû Ubeyde yetiştirdiği talebelerini müslüman ülkelere gönderiyordu. İşte İbâdîliğin Kuzey Afrika'da yayılması da bu çabaların sonucunda olmuştur.⁹⁸

Özetle diyebiliriz ki Cabir b.Zeyd ile Umanda oluşan yapı onun ölümün ardından Basra'da Ebû Ubeyde ile teşkilatlanma ve yayılma aşamasına intikal etmiştir. Hameletü'l İlm Teşkilatı adı verilen bu yapı İbâdîliğin Basra'dan başka Hicaz, Yemen ve Hadramevt'de, Uman ve Mağrip'de de yayılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, Uman'da İbâdî Devleti'nin ve Kuzey Afrika'da Rüstemîler Devleti'nin kurulmasına katkıda bulunmuştur.⁹⁹

Sonuç olarak; Uman başta olmak üzere Arap yarımadasının güneyi bu dönemde onların faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹⁴ Fığlalı, a.g.e., s.74

⁹⁵ Yıldız, a.g.e., s.155

⁹⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/cabir-b-zeyd> 15.05.2019

⁹⁷ Yıldız, a.g.e., s.156.

⁹⁸ A.g.e., s.157.

⁹⁹ ibn-Zekvan, a.g.e., s.21; Fığlalı, a.g.e., s.99,106; Yıldız, a.g.e., s.160.

Harita 1.10. İbâdîlerin Faaliyet Alanları

Yemen ve Hadramevt'e Abdullah b. Yahya tarafından ulaşılmıştır. O, San'a ve tüm Yemeni ele geçirmiştir. Hadramevt İbâdî İsyanı (128/745)ndan iki yıl sonra Mervân b. Muhammed'in onları yenmesi ile (130/747) dağılan Yemen-Hadramevt İbâdîliği mensupları kaçarak çoğunluklu olarak Uman'a yerleşmişlerdir.

132/749 yılın da Cüledî bin Mesut (ö.134/751) un öncülük ettiği bir isyanla bu defa Uman'da bağımsız hareket etmeye başlayan İbâdîler Basra'dan da gelenlerle burayı fikir ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.¹⁰⁰

177/793 yılında Uman'da devlet kuran İbâdîler hem ticari hem bir kültürel merkez olan Uman İbadi Devleti'ni 300 yıl yaşatmışlardır.¹⁰¹

¹⁰⁰ Yıldız, a.g.e.,s.162.

İbâdiyye için asıl önemli bölge Kuzey Afrika/Mağribtir. Hicrî II. yy.'ın başlarında Hâricîlerden Kayravan'a gelen İbâdî Mezhebi dâileri vesilesi ile İbâdîlik Tunus Bölgesinde hızla yayılmış ve ardından Trablusgarb'da İbâdî bir devlet kurulmuştur. Ancak bu devlet kısa sürede yıkılmıştır. (132/750)

Daha sonra Abbâsi kontrolündeki Batı Trablus'u alan İbâdîler (141/759) daha sonra Kayravanı da Sufri'lerden almıştır. Sonra da Kâbis ve Netzava daha sonra ise Sicilmase Sufri'lerden (144/761) alınmıştır. 151/768'e kadar faaliyetler devam etmiş, hicri 151-155 arası Abbâsilerle çatışan ibadiler Bizans Şehri Tiart'e yakın Tahert'i kurmuşlardır. Ardından pek çok Berberi Kabilesi ile oraya yerleşerek Rüstemîler Devletinin temelini atmışlardır. (160/777)¹⁰²

Rüstemîler (297/909) yılında ortadan kalkmıştır ancak İbâdîlerin faaliyetleri günümüze kadar devam etmiştir. Tahert de Kuzey Afrika'da İbâdîliğin merkezi olmuştur. Daha sonraki zamanlarda da Tahert bütün Hâricîlerin toplanma merkezi olmuştur.¹⁰³

¹⁰¹ Onat Ateş, a.g.e., s.77 (Bugün de sayıları az da olsa Yemen de yaşayıp Uman imamlığına bağlı olarak varlıklarını sürdürmekte olan ibadiler vardır ve ibadilik umanın resmi mezhebidir. Ülkede şii ve sınır bölgelerde şafiler de yaşamaktadır)

¹⁰² Yıldız, a.g.e., s.163

¹⁰³ Fıçlalı, a.g.e., s.101; Daha geniş bilgi için: Mehmet Salih Arı, *Haricilerin kurduğu devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yayınları, Van; 2009 ve Sabri Himetli *Abdrrahman b. Rüstem* <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-b-rustem>, 16.05.2019

Harita 1. 11. I. Ve II. yüzyılda Kuzey Afrika'da İbadiye'nin coğrafi dağılışı

Onat ve Kutlu bugünün İbâdiyye'sinin kendini Ehl-i Sünnet içinde gördüğünü ifade ettikten sonra itikadi görüşlerinin Mutezile ile uyum içerisinde olduğunu söylemektedir. O'na göre Mutizile'nin günümüze görüşlerini İbâdiyye taşımıştır.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Onat Ateş, a.g.e., s.79; Bugün ibadilik Tanzanya'da Zengibar'ın resmi mezhebidir. Ayrıca Fas, Tunus, Libya, Cezayir'de yaşayan ibadi müslümanlar vardır

2.3.Hicri III ve IV. Yy.'da İbâdîliğin Coğrafi Dağılımı

Coğrafi açıdan bakıldığında Mısır'dan başlayacak şekilde Batı Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsayan bölge Kuzey Afrika bir başka deyişle Mağrib bölgesidir.

Müslüman Coğrafyacılarının ilklerinden olan Makdîsi'nin gruplandırmasına göre, Berkâ, İfrikıyye, Tahert, Sicilmase, Fas, Sûs, Endülüs ve Sicilya Mağrip bölgesini oluşturmaktadır.¹⁰⁵

Bu bölgede yer alan Batı Cezair ve Tahert'te İbâdî Rüstemîler etkin olmuşlardır. Bu bölgede Rüstemî Hânedanlığı ile 161/778 yılında başlayan Rüstemîlerin etkinliği 296/909 yılında Fatimîlerin bölgeye girmesiyle son bulmuştur.¹⁰⁶

Mısır ile İfrikıyye arasında bir yer olan Berka bölgesindeki Etrablus ve çevresi İbâdîlerin buldukları bölgedir. Yurtalan, "Yakubî ve İbnül-Fakih h. III. yy.da buraya yaptıkları gezilerde İbâdîlerden bahsetmiş olmaları onların II. yy.dan itibaren burada olduklarını söylememize olanak sağlamaktadır" demektedir. Ayrıca Yakubî, buranın yakınındaki Nefuse Dağında, reisleri Abdülvehhab b Abdurrahman b.Rüstem el Fârisî olan İbâdîlerin varlığına dikkat çekmiştir¹⁰⁷

İbn Havkal ise Nefûse Dağı'ndan bahsederek İbâdî ve Vehbîlerin büyük bir kısmı burada oturmaktadır bilgisini vermiştir¹⁰⁸.

Hâricîler Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve Abdullah bin İbâd'dan sonra buraya yerleşmişlerdir. İbn Havkal'e göre bu ikisi de Nehrevan'dan sonra buraya gelmiş, burada ölmüştür. Ancak bu bilgiyi sadece ifade edip geçiyoruz. Çünkü İbn Havkal kendisi bizzat bununla çelişen bilgiler vermiştir. Buna göre iki isim Yemen'de ölmüştür.¹⁰⁹

Merkezi Kayrevan olan İfrikıyye'de de İbâdîler yaşamaktadır. İbn Havkal Kastile Kafse Nefe Hamme Sumâte ve Besere'de İbâdiyye'yi zikretmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁵ Makdîsi, a.g.e., s.216

¹⁰⁶ Yurtalan, a.g.e., s.81

¹⁰⁷ a.g.e., s.82

¹⁰⁸ İbn Havkal, a.g.e., 50- 100

¹⁰⁹ İbn Havkal a.g.e., s.95,96

¹¹⁰ a.g.e., s.71,72,96

Makdîsi'nin Mağrib'in Belhi olarak nitelendirdiği Tahert eski ve yeni olmak üzere iki şehirden oluşmaktadır.¹¹¹ Tahert'in Yeni Tahert bölgesi İbâdîler tarafından kurulmuştur ve özellikle Rüstemîler döneminde çok önemli bir merkez olmuştur.¹¹²

Harita 1.12. Hicri III ve IV. Yy.'da Kuzey Afrikada İbâdîliğin Coğrafi Dağılımı

¹¹¹ Makdîsi, a.g.e., s.228

¹¹² Yurtalan, a.g.e., s.84

Sonuç olarak İbâdîlik hicri I. ve II. yüzyıllarda Basra dışında Arap Yarımadasının daha çok güney kısımlarında faaliyet göstermiştir. Uman, Yemen, Hadramevt ve Hicaz Bölgesi onların yoğunluklu olarak buldukları yerler olarak karşımıza çıkmıştır. II. yüzyılın başlarından itibaren ise Kuzey Afrika'da yayılmaya başlamıştır. Burada; Kayravan, Tunus, Trablus, Sicilmase ve Tahert İbadiliğin yayıldığı başlıca yerler olmuştur.

Hicrî III. ve IV. yüzyıllar'a dair müslüman coğrafyacıların eserlerinde yer alan bilgilere göre İbâdîlik Batı Cezayir, Tahert, Etrablus ve çevresi, merkezi Kayrevan olan Ifrikiye İbâdîlerin yaşamaya devam ettikleri bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. BÖLÜM

MÜRCİE VE ŞİLİK

1.MÜRÇİE

Mürcie ilk asırda fikhî ve îtikâdî sistemi ile teşekkül etmiş ilk mezheplerdendir. Müslümanların birlik ve beraberliğini hedefleyen müsamahalı davranışları ile tarihte kendine yer edinmiş olan bu mezhep siyâsî olaylar karşısındaki tarafsız tavrını îtikâdî alana da taşımış ve oluşturduğu iman nazariyesi ile tanınmıştır.¹¹³

Biz burada Mürcie'nin doğuş ve teşekkül döneminden başlayıp II. yy.ın sonuna kadar ki yayılışı üzerinde duracağız. Ayrıca ilk dönem Müslüman coğrafyacıların eserlerine de başvurarak onların yazıldığı dönem olan III. ve IV. y.y.'da Mürcie'nin doğup teşekkül ettiği topraklarda hala var olup olmadığına ve diğer İslam Coğrafyasının hangi bölgelerinde var olmaya devam ettiklerine dair bilgilere ulaşmaya çalışacağız.

Mezhepler ele alınırken içinde doğup geliştikleri çevre ve olaylardan tecrit edilmeden anlaşılmasına çalışılması oldukça önemlidir. Fırkaları doğru ele almak ve fikirlerini doğru anlayabilmek için içinde buldukları siyasi, sosyal ve coğrafi ortamın tespiti çok önemlidir.¹¹⁴ Biz bu bölümde Mürcie'nin doğduğu ve teşekkül ettiği toprakları tespit ederken mezhebi, etkileyen olayları ve o olayların geçtiği sosyal ve siyasi ortamı öncelikle aydınlatmayı düşünüyoruz.

Yaşanan hadiselerin içinde buldukları ortamlarla birlikte ele alınması fikir-hadise irtibatı metodunu işletebilmek açısından önemlidir. Mezhepler Tarihi açısından özenle kullanılması gereken bu metodu işletirken fikirlerle hadiselerin arasında kurulan bağı, ortaya koyabilmek için salt hadiseleri ele almak yeterli olmayacaktır. Bir hadisenin geçtiği çevre, fikri arka planı anlayabilmemiz açısından çok önemlidir. İşte bu çalışmada asıl olarak olayların geçtiği çevreye dair bilgi verecek ve fikirlerin ele alındığı çalışmalara bir alt yapı oluşturma çabası içinde olacağız.

Aynı zamanda olaylara tarafsızlık ilkesi gereği tarafsızca yaklaşım sadece belli bir dönemde ele aldığımız mezhep ile ilgili olayların geçtiği çevreyi yani; mezhebin faaliyet alanını göstereceğiz. Bir başka açıdan da yayıldığı coğrafyaya dair bilgi vereceğiz. Mezhebin görüşlerinde isabetli olup olmadığı; yaşanan olaylarda haklı veya haksız oluşu gibi subjektif konulara girmeyeceğiz. Biz bu çalışmamızda hicri ilk ve ikinci yüzyılda, Müslümanlar arası

¹¹³ Kutlu Sönmez, "Mürchie", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker yayınları,5. Baskı, Ankara, 2016; s.91 Bulut, a.g.e., s.177.

¹¹⁴ Geniş Bilgi İçin: Kutlu Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2017

fırkalaşmaların yaşandığı, belli mezheplerin doğup teşekkül ettiği şartlarda Mürcie mezhebi kimler tarafından İslam coğrafyasının nerelerinde temsil edilmektedir sorusunun cevabını vermekle yetineceğiz. Şahıslar üzerinde derinleşmeden belli olaylarda etkili olan ve mezhebin doğup gelişmesinde ve yayılmasında önde gelen kişilerin isimlerine yer vereceğiz. Kişileri ayrı bir başlık altında ele almayıp mezhebin doğup teşekkül ettiği ve yayıldığı dönemlerde hadiselerle bağlantılı olarak ilgili kısımlarda zikredeceğiz.

Mezhepler tarihi araştırmalarında esas olan; fikirlerin ne zaman, hangi şartlarda, nerede ortaya çıktığı ve kimler tarafından benimsendiğinin tarafsızca ve bilimsel metotlarla ortaya koymak¹¹⁵ olduğunu hatırlatıp bu çalışmamızın daha sonraki araştırmalarımıza temel olacak bir bakış açısı sunma çabamızı da belirtmek istiyoruz .

Ele aldığımız yaklaşık iki yüzyıllık dönemde mezheplerin aşağı yukarı aynı siyasi ve sosyal ortam üzerine bina olduklarını görmekteyiz. Hz. Osman'ın son altı yılı İslam toplumunda yaşanan huzursuzluklara ek, onun şehit edilmesi hadisesi, ele aldığımız dönemdeki bir çok mezhepte olduğu gibi Mürcie'nin de ortaya çıkışını doğuran olaylar silsilesinin kıvılcımı olmuştur diyebiliriz.

Bununla bu dönemde mezheplerin oluştuğunu söylememek niyetinde değiliz. Tam tersi mezheplerin olmadığı bu dönemde bu olaylara dayalı gelişen sonraki yıllarda oluşan mezheplerin fikri arka planını oluşturan bir sosyal-siyasi ortama işaret etmekteyiz.

Daha önce Hariciler konusunda da değindiğimiz gibi sorunların günyüzüne çıkmadığı, peygamberin vefatı sonrası halife seçimi, Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'in halifelikleri dönemi ve Hz. Osman'ın halife seçilmesi de Hz. Osman'ın şehit edilmesi olaylarının daha başka bir ifadeyle fitne ateşinin kıvılcımlarını barındırmakta idi diyebiliriz.

Yine bahsettiğimiz üzere Cemel-Sıffin savaşları ardından meydana gelen Hakem olayı ilk siyâsî-itikadi fırka olan Hâricîliğin doğuşunun sebebi olmuştur. Hâricîler ilk defa İslam toplumundan ayrılarak kendi içlerinde bir grup olmuşlardır. Siyasi sebeplerle ayrılan Hâricîlerin ayrılıkçı fikirleri zamanla tüm toplumu etkilemeye başlamıştır. Havariç öncelikle Osman dönemi hadiselerinden başlayarak büyük günah işlediğini düşündükleri herkesi

¹¹⁵ Kutlu Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları,1.Baskı, Ankara,2000, s.27

küfürle itham etme yoluna gitmişlerdi. Dolayısı ile de toplumun büyük bir kesiminden tepki görmüşlerdi. İşte bu noktada Hâricîlere muhalefet eden ilk fırka Mürcie olmuştur.¹¹⁶

“Mürcie hicri ilk asırda ortaya çıkan ve kutuplaşmaların olduğu bu devirde Müslümanların uyumunu ve birliğini sağlamaya yönelik söylemleri olan bir mezheptir” tanımlaması da konuyu aydınlatan bir açıklama olarak zikredilebilir.¹¹⁷

Bilindiği gibi Hz. Osman’ın şehit edilmesi ile başlayan süreçte müslümanlar arasında pek çok tartışmalar olmuş ve bu ortamda yaşanan kavgalar firkalaşmalara sebebiyet vermiş idi. Bu ortamda neşet eden Hâricîliğin hem Osman taraftarlarına hem de Ali taraftarlarına karşı sert tutumu, giderek kendi dışında kalan herkesi kapsayacak boyuta ulaşmıştır. Bunun yanı sıra toplumdaki Emevî Hâşimî taraftarlığı bazı Müslümanları rahatsız etmiş ve onları yeni arayışlara yönlendirmiştir.

İşte siyasetten uzak, herkese eşit mesafede olan ve olumsuz yorumlara girmeyen bu siyasî tavır bir müddet sonra îtikâdîleşerek Mürcie olarak kurumsallaşmıştır.¹¹⁸

1.1.Mürcie’nin İsimlendirilmesi

Mürcie kelimesi ile ilgili kaynaklarda pek çok açıklamanın yapıldığını görmekteyiz. Günümüz çağdaş araştırmalar da O’nun isimlendirilmesi ile ilgili pek çok tartışmalara yer vermiştir. Biz bu tartışmalara girmemekle birlikte kaynaklarda geçen tanımların bazılarını verip ismin kökenine dair açıklama yapmakla yetineceğiz.¹¹⁹

Mürcie kelimesinin ertelemek, geriye bırakmak veya geçleştirmek anlamlarına gelen r-c-e veya ümit etmek anlamındaki r-c-y kökünden geldiğini savunan iki görüş vardır. Daha çok kabul göreni ismin r-c-e’den türediğidir. Nafi b. Erzakla başlayan Mürcie’nin kullanımı tarih boyunca farklı anlamları içermiştir.

Bağdadi; Mürcie’yi lanetlemekte ve onları üç kısımda inceleyerek “iman sözdür diyenler” mürcie’dir şeklinde hadis diye geçen rivayeti esas almaktadır. Ona göre Mürcie Kaderiye ve Mutezileyi benimseyip imanda ırcayı savunanlar ilk grup, Cehm b.

¹¹⁶ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s.61

¹¹⁷ Bulut, a.g.e., s.177

¹¹⁸ Kutlu a.g.e., s.41-51

¹¹⁹ Kutlu, a.g.e., s.28,34; Bulut, a.g.e., 178

Safvan'ı takip edenler ikinci ve kendi arasında 5 fırkaya ayrılan son bir grup daha olmak üzere 3 gruptur.¹²⁰

Şehristânî de altı fırkadan ibaret olarak anlattığı Mürcie'yi; ameli niyet ve imandan sonraya bırakanlar şeklinde tanımlamaktadır. Küfürle beraber tâatin fayda vermeyeceği, imanla beraber de mâsiyetin zarar vermeyeceğini savunan bu anlayışla ilgili Şia'nın zıddı bir fırka tespitini yapmaktadır. Bu noktada iman ve ameli bir gören Hâricî anlayışa da zıt olduğunu görmekteyiz.¹²¹

Büyük günah işleyene ümit de vermiş olmaları nedeni ile muhalifleri Mürcie ismini eleştirel bir amaçla kullanmaktadırlar.

1.2.Mürcie'nin Doğuş ve Teşekkül Süreci

Mürcie hicrî ilk yüzyılda Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrası toplumun Emevî-Hâşimî taraftarı olmak şeklinde ikiye bölündüğü bir ortamda, İslam toplumunun birliğini amaçlayarak tarafsız kalan bazı Müslümanların fikirleri temeli üzerine kurulmuştur. Daha sonra Cemel-Sıffin savaşlarında ölen ve öldürülenlerin durumu ile ilgili hükmün Allah'a bırakılması fikri zamanla bütün günahkârları kapsayacak şekilde genellenmiş, ircâ fikri ile itikadi boyut kazanmıştır. Hâricî anlayışına tepki olarak teşekkül etmiş olan Mürcie, ehl-i kibleyi tekfire ve müslümanı lanetlemeye karşı çıkmıştır. Önceki siyâsî tarafsızlık sonrada îtikâdî tarafsızlığa dönüşmüştür.

Dolayısı ile Mürcie, Emevî-Hâşimî çekişmesinin toplumu böldüğü, Hâricî zihniyetin ferdiyetçilikten uzak, cemaatçi anlayış ve karizmatik lider arayışı içerisinde olduğu ve tekfir anlayışının toplumu olumsuz etkilemeye başladığı bir dönemde ortaya çıkmıştır diyebiliriz.

Mürcie dünyada iken büyük günah sahibinin cennetlik yada cehennemlik ilan edilemeyeceğini, hakkında verilecek hükmün kıyamete, Allah'a bırakılmasının gerektiğini savunmaktadır. Bu yorumla büyük günah işleyene ümit vermiş olmaktadır.

İlk nüveleri fitne hadiselerinden uzak duran Cemel ve Sıffin Savaşı'nda yer almayıp taraf tutmayan, savaşlarda ölen, öldüren ve büyük günah sahiplerinin durumlarını Allah'a bırakan ve tekfir anlayışını benimseyen tarafsızlar diye anılan müslümanlardır.

¹²⁰ Bağdadi, a.g.e., s.148

¹²¹ Şehristani, a.g.e., s.129

İlk Mürciî'ler arasında Abdullah bin Ömer, Sâd bin ebî Vakkas, Muhammet bin Mesleme, Üsame bin Zeyd, Kudâme bin Mâzun, Kâ'b bin Mâlik, Sâd bin Mâlik, Zeyd bin Sâbit, Hassan bin Sâbit, Mesleme bin Muhalled, ebû Said el Hudrî, en-Nu'man bin Beşir, Râfi bin Hadîe, Fedâle bin Ubeyd, Kâb bin Ucre, Kays bin Hazım, Eymen bin Hureym, Muhammet bin ebî Bekre, Velid bin Ukbe, İmran bin Husayn gibi sahâbe ve tâbiinden kişiler var idi.¹²²

Müslümana kılıç çekmenin karşısında olan bu kişilerin; Hz. Peygamber dönemindeki gibi kavmiyetçi taassubun olmadığı bütün müminlerin kardeşler olarak toplumsal ve imani açıdan eşit olduğu, ihtilafların toplumdan kopmalara sebebiyet vermediği, birlik ve beraberlik içerisindeki bir toplumun özlemi içerisinde olduklarını çok rahat söyleyebiliriz. Çünkü Mürcie'yi doğuran siyasi ortam ve zamanla oluşan sosyo-politik yapıya bir de ekonomik sebepler eklenince Mürcie'nin teşekkülü kaçınılmaz olmuş idi¹²³

Hz. Ali'nin ölümüne kadar tarafsız olanlar Mürcie döneminde de tarafsız olmuşlardır. Bu isimler Mürcie'nin doğrudan temsilcisi değil ilk nüveleri olarak kabul edilirler.

Tarafsızlar olarak bahsettiğimiz bu kişilerin esas lideri Abdullah bin Ömer idi. Mürcie'nin pek çok fikrinin temeli onun görüşleri çerçevesinde oluşmuştur.

İrca fikrini ortaya attığı söylenen pek çok şahıs vardır ve bu kişiler ayrı ayrı şehirlerde Mürcie'nin ilk önderleri konumundadırlar.¹²⁴Bu ilk temsilciler dönemini doğuş yılları kabul edersek esas teşekkül devrini Salim bin Zekvan'ın *Sire*'sinde bilgilerin verildiği yine aynı yıllarda Hasan bin Muhammet bin Hanefiyenin *Kitabü'l-İrca*'sını yazdığı 60-75 yılları arasında kabul edebiliriz.¹²⁵ Yani ircâ'nın siyâsî bir tercihin işareti olduğu bu yıllar teşekkül devrini oluşturmaktadır.

Bütün bu bahsettiğimiz olaylar hicrî ilk asrın ikinci yarısına kadar gerçekleşmiş idi. Emevilerin ilk yılları siyâsîleşen bazı fikirlere tepki olan Mürcie'nin fikirlerinin de siyâsî bir tercih olarak topluma mal olduğunu söyleyebiliriz.

¹²² Bulut,a.g.e.,s. 183

¹²³ Geniş bilgi için Kutlu, *Mürcie ve tesirleri*,s. 41-51)

¹²⁴ Kutlu, *Mürcienin tesirleri* s.51-58

¹²⁵ Bulut, a.g.e., s.183; Kutlu, *Mürcienin tesirleri* s.58-59

Yine ilk olarak Nâfi b. Ezrak'ın 64 yılında Abdullah bin Zübeyr'den ayrılma sebebi olarak büyük günah işleyenleri tekfir etmeyenlere "Mürctie" tabirini kullanması teşekkül sürecinin başladığını ve fikirlerin toplumca bilinip benimsendiğini göstermektedir.

Özetle Mürctie'nin teşekkül devri için; Hâricî isyanları, Emevî-Hâşimî iktidar mücadelesi, Emevîlerin adâletsiz politikaları ile İslam toplumunun birlik ve bütünlüğünü kaybettiği dönemler olan hicrî 60'lı yıllar ile 75'li yıllar arasını gösterebiliriz.¹²⁶

İrcâ akîdesi, ortaya çıkışından itibaren Müslümanlar arasında geniş bir çevrede ve hızla kabul görmüştür. Özellikle Mekke, Medine, Basra, Kufe, Şam'da hem alimler hem de halk arasında yayılmıştır.¹²⁷ Hasan bin Muhammet bin el Hanefiyye'nin *Kitabül İrcâ*'sı özellikle Mekke, Basra ve Kufe'ye gönderilerek mezhebin temel görüşleri yayılmıştır.

Harita 2.1. Mürctie'nin ilk yayıldığı coğrafya

Medine'de Hasan bin Muhammet el Hanefiyye (100/718), Basra'da Talak bin Habib (95/713), Hasan bin Bilal bin Hâris el Müzenî (100/718), Ebul-İsa Fadl bin İsa bin Ebân er Rekkâşî (120/737), Ebu Rü'be (101/719) ve Osman bin Gıyas (120/737), Mekke'de Abdülkerim bin ebi'l-Mehârîk (127/744), Abdülazîz bin Ebî Revvâd (159/775), Kufede ; Zer

¹²⁶ Geniş bilgi için, Kutlu, a.g.e., s.58-64

¹²⁷ A.g.e., s.84

bin Abdillâh el-Hemedânî (II. asrın başları), Saîd bin Cübeyr (95/713), Kays bin Ebî Müslim el-Mâsîrî (100/718 den önce), Eyûp bin Ayiz (107/725), İbrahim bin Yezid et-Teymî (92/710), Avn bin Abdillâh bin Utbe (110/718), Muhârib bin Disâr (116/734), Amr bin Mürre (117/735), Cevab bin Ubeydillâh et-Teymî (120/737), Hammad bin Ebî Süleyman (120/737), Ömer bin Kays el-Masîrî (120/737), Musa bin Ebî Kesîr (120/737), Kays bin Müslim el Cedîlî (120/737) ve Şam'da Gaylân ed-Dîmeşkî (112/730) teşekkülünden sonra Mürcie'nin ilk temsilcileri olarak kaşımıza çıkmaktadırlar.¹²⁸

Görüldüğü gibi Mürcie; muhaddis fakih vaiz kârî müfessir ve şâir olarak genel dînî akımın bizzat içinde temsil edilmektedir. Bunlardan bir kısmı arap asıllı bir kısmı ise mevâlidendir.¹²⁹ Bu noktada Mürciî önderler dışında mevalinin Mürcie'ye desteği de göz ardı edilmemelidir.

Şehristânî'nin zikrettiğine göre ileri gelen Mürcie bilginleri şunlardır;

Hasan bin Muhamet bin Ali bin Ebi Talip, Said bin Cübeyr, Talk bin Habib, Amr bin Habib, Muharip bin Ziyad, Mukâtil bin Ebi Süleyman, Amr bin Zerr, Hammad bin Ebi Süleyman, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammet bin el-Hasan, Kaâlid bin Ca'fer.¹³⁰

Bu kişilerin yanı sıra Mürcie'nin toplumda pek çok kesime hitap edebildiğinin de kanıtı gibi görülebilecek Horasan'da Sabit Kutnâ ¹³¹ gibi şâir, Haris bin Süreyc gibi komutan Said bin Cübeyr ve Hammad bin Ebi Süleyman gibi âlim pek çok kimseden bahsedilmektedir.

Mürcie'nin iman ile ilgili görüşlerinin ele alındığı *Kitâbü'l-İman* ve *Kitâbü'l-İrcâ* adlı eserlerden sadece Hasan bin Muhammet'in (ö.100/718) *Kitâbü'l-İrcâ*'sı günümüze kadar gelmiştir. Sabit Kutna'nın İrcâ Kasîdesi ve Ebu Hanife'ye nisbet edilen eserler diğer başta gelen eserlerdendir.

Bu arada Mürciî fikirlerin Kufe'de Ehl-i Rey olarak bilinen Hammad bin Süleyman etrafında daha çok taraftar toplandığını da söylemeliyiz.

¹²⁸ A.g.e., s.84-89

¹²⁹ Mevalinin Emevi – Haşimi kavgasında arada kaldığını ve mevali Muhtar'a destek vermişse de niyetini anlayınca Mürcie'ye kaydıklarını da buraya not düşmeliyiz.

¹³⁰ Şehristânî, a.g.e., s.133

¹³¹ İrcâ kasidesi şairi

Diğer taraftan Mürcienin kurrâ arasında özellikle Basra'da ve Kufe'de önemli ölçüde taraftarı bulunması ve onların İbn'ul Eş'as ile Yezid b. Mühelleb isyanına katılmaları da dikkat çekicidir.¹³²

Bundan sonra artık tarafsızların sahip oldukları görüşler Mürcie içinde temsil edilmeye başlamıştır. Zamanla kendi içinde; mücadeleyi, itaâti ve uzleti tercih edenler şeklinde üç farklı eğilim oluşmuştur.

Mürcî olmanın temel şartı ise İrca Akidesini benimsemektedir. Kutlu'nun hicri 72 yılında yazıldığını tespit ettiği¹³³ irca akidesinin bu tarihe kadarki gelişimi, Selim b. Zekvan'ın *es-Sire*'sinde özetle; Müslümanlar arasında meydana gelen ayrılıklar konusunda verilecek hükmün Allah'a bırakılması olarak anlatılmaktadır. Buna dayalı olarak Mürcie'nin o dönemde tartışılan büyük günah meselesi, İmanda istisna, İman-amel münasebeti ve imamet ile ilgili görüşleri de vardır.¹³⁴

Hicrî ilk asır ile ikinci asırda Mürcie'yi ilgilendiren olayların gerçekleştiği yerlere bir göz atmak faydalı olacaktır

Mürcie'yi ilgilendiren olaylar öncelikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi sürecinde İslam toplumunda başlayan tartışmalardır. Hariciliğin ortaya çıkmasından sonra öncelikle Hâricîliğe bir tepki olarak teşekkül eden mürcie Mekke, Medine ve Kufe'de temsil ediliyordu.

Asıl olarak ise Emeviler döneminde Mürcie Emevi-Haşimi mücadelesinden sıkılan Araplar ve Emevîlerin özellikle ekonomik politikalarından ve ikinci sınıf vatandaşlık algısından bunalan Mevâli arasında daha çok yayılmıştır. Hâricîler ve Şîfler gibi iktidara talip olmadıklarından devlette görev de almış, büyüyüp güçlenirken Emevî devletinden bir engel görmemişlerdir. İlimle meşgul olan bu insanlar iç çekişmelere, iktidar kavgalarına, tartışmalarına girmeyip cihâda önem vermişlerdir. Böylece gittikleri ve devlet kademesinde görev aldıkları yerlerde özellikle de Horasan ve Mâveraünnehir'de Mürcie'nin benimsenmesinde etkili olmuşlardır. Ancak hicrî 75'li yıllardan sonra özellikle Haccac'ın uygulamalarına karşı çıkan bazı Mürcîfler isyana varan faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Bunlardan önemli olanlar Emevî vâlilerinin zorbacı yönetimlerine ve kötü ekonomik politikalarına karşı yürütülen isyanlar idi.¹³⁵

¹³² Kutlu, a.g.e., s.89-90

¹³³ Kutlu, a.g.e., s.63-65

¹³⁴ İbn-i Zekvan, a.g.e., s.79

¹³⁵ Kutlu, a.g.e., s.92-93,

81/700 yılında Abdurrahman bin Muhammet bin El Eş'as'ın Huzistan a bağlı büyük bir şehir olan Tuster'de başlayan isyanı ve Haccac'ın ordusu ile olan çatışmalar daha sonra Basra ve Kûfe'de devam etmiş ve hezimetle sonuçlanmıştır.¹³⁶ Bu isyana Mürcie grup olarak katılmıştır.

101/719 Yezid b. Mühelleb isyanına Ebu Rü'be komutasında bir grup Mürciî katılmıştır. Ebû Hâlid Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufre el-Ezdî (ö. 102/720) Basra halkının büyük çoğunluğunu teşkil eden Ezd ve Rebîa kabilelerinin desteğiyle Temîm ve Kays'ın desteklediği Vali Adî b. Ertât'ı bertaraf edip şehre girmiştir. (Ramazan 101 / Mart 720).

Daha fazla taraftar toplayabilmek amacıyla ayaklanmaya dinî bir nitelik kazandırarak Basra'daki dindar zümreyi de saflarına katmaya çalışmış; halkı Kur'an ve Sünnet'e uymaya, Emevî Devleti'ne karşı cihada çağırmıştır. Ardından Basra'ya bağlı Ahvaz, Fars ve Kirman halkı da ona itaat ettiğini açıklamıştır.

Kardeşi Mervân'ı Basra'da bırakarak Vâsıt üzerine yürüyen Yezîd şehri ele geçirdikten sonra Kûfe'ye yönelmiştir. Kendisini durdurmaya çalışan Kûfe valisinin ordusundaki Ezd-Rebîa mensuplarının yanı sıra Temîm liderlerinden bazılarını da yanına çekmeyi başarmıştır. Ancak çok geçmeden halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik büyük bir orduyla Yezîd'in konakladığı Akr mevkiine gelmiş ve askerlerinin büyük kısmı bozulup kaçan Yezîd savaşı kaybetmiş ve öldürülmüştür(14 Safer 102 / 24 Ağustos 720).¹³⁷

122 Zeyd b. Ali isyanına Mürcie bizzat katılmamış, destek vermiştir. Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Alî Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740)nin isyanında; kendisine on beş bin Kûfeli'nin biat ettiği, Medâin, Basra, Vâsıt, Musul, Horasan, Rey, Cürçân ve Arap yarımadasından biat edenlerle birlikte bu sayının kırk bin'e ulaştığı nakledilmektedir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de kendisine malî destek sağladığı kaynaklarda belirtilmektedir¹³⁸

Haris b. Süreyc et-Temîmî 116 yılında Horasanda yeni Müslüman olmuş kimselerle başlattığı isyanında Aşağı Toharistan, Cüzcan, Faryat Talikan, Belh'den destek almıştır.

¹³⁶ Dalkılıç Mehmet, *Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: abdurrahman bin muhammet bin el-Eş'as İsyanı*, bilimname, XXII, 2012, s.189-203

¹³⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-b-muhelleb> 17.05.2019

¹³⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyd-b-ali> 17.05.2019

Haris bin Süreyc'in isyanı temelde Ebu Sayda ve Sabit Kutna'nın daha önce başlattığı ve Mürcîî tez üzerine kurulu ıslah hareketinin bir devamı niteliğinde idi.¹³⁹

Emeviler döneminde Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Mürcie'nin görünen yüzü Ebu's Seyda ve Sabit Kutna olduğunu da söylemeliyiz. Bu isimler isyanlarında başarılı olamasalar da bu bölgeden Mürcienin yayılmasında etkin rol oynamışlardır. Haris bin Sureyc ismi için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. 13 yıl süren isyanı Horasan'da Mürcîî anlayışla islamın yayılmasında etkili olmuş aynı zamanda Emevîlerin zayıflaması ve Abbasîlerin başarıya ulaşmasına katkıda bulunmuştur.

Mürcie Emevilere karşı idi ancak yöneticilerin görevine tekfir ederek yada Hâşimîlere destek olarak son vermek gibi bir niyetleri yoktu. Siyasete karışmıyor ve cihadla meşgul oluyorlardı. Devlette bu yüzden görev alıyorlardı. Haccac dönemi politikalarına karşı çıkmaları, isyanlara destek vermeleri mevaliden destek görmüş ve mevâliyi islama da Mürcie'ye de yakınlaştırmıştır.

Mürcîîler Abbasîler döneminde bizzat siyasetin içine girmemişlerdir. Devletin bazı politikalarını desteklerken bazılarına da karşı çıkmışlardır

Önce onlar Abbasi ihtilaline destek vermişler ancak aynı zulmün devam ettiğini görünce ise karşı çıkmışlardır. Sindirilmeye çalışılsalar da güçlü oldukları görülünce Hâricîler ve Şîîler üzerine gönderilerek desteklenmişlerdir. Yani Abbasî davetine destek çıkan Mürcîîler, sonrasında Ebu Müslim'in Emevîlerinkine benzer politikalarına karşı çıkmışlardır. Ancak Mürcîîler'in Horasan'da Şîî ve Hâricîlere karşı devlet tarafından desteklendikleri için daha da güçlendiklerini görmekteyiz.

Mihne döneminde Kuran'ın yaratılmışlığını savunduklarına da değinmeliyiz. Ehl-i Hadis karşıtı bu tavırlarının ilerleyen zamanlarda onların kabul görmesiyle özellikle Bağdat, Horasan ve Maverâünnehir'de Mürcie'nin zararına olduğunu da söylemeliyiz.¹⁴⁰

¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için: Kutlu, a.g.e., 185-196

¹⁴⁰<http://sonmezkutlu.net/?pnum=79&pt=M%C3%BCrcie%20Mezhebi:Do%C4%9Fu%C5%9Fu%20ve%20Fikirleri> 20.05.2019

Harita 2. 2. I ve II. Yüzyılda Mürcie'nin yayıldığı diğer yerler

1.3. Hicrî III. ve IV Yy.da Mürcie'nin Coğrafi Dağılışı

Abbasilerin ilk yıllarında Horasan'da Belh, Tâhirîler(205/821-259/873) döneminde Nisabur Rey ve Herat, Samâniler döneminde ise Maverâünnehir'de Semerkant, Buhara ve Fergana gibi şehirler Mürcielerin faaliyet merkezleri olmuştur.

Belh Rey Nisabur ve Semerkand'ta Ebu Hanife'yi takip edenler başta olmak üzere Mürciîler bulunmakta idi. Irak'ta ise onun daha çok fıkha dair görüşlerini takip edenler bulunuyordu.¹⁴¹

Mürcie'nin fikhî, tasavvufî ve îtikâdî görüşleri incelendiğinde mezhebin; toplumun birlik ve bütünlüğüne, Müslümanların eşitliğine, kimsenin kimseyi yargılamaması, tekfir etmemesi gibi ahlaki değerlere ağırlık verdiği görülmektedir. Ancak biz burada kaynaklarda pek çok fırkalara ayrılmış olan Mürcie ile ilgili ayrıntılara yer vermeyeceğiz. Sadece bizim açımızdan önemli olan bölgesel ayrılıklara değineceğiz.

Bununla şunu söylemek istiyoruz; fikri açıdan uçlarda olan Mürcie olduğu gibi orta yolu takip eden bir akım da bulunmaktadır. İsyana destek verenler olduğu gibi, imama itaati esas tutanlar da siyasetten uzak olup uzletli tercih edenler de Mürcie içinde karşımıza çıkmaktadır. Fikirlerine, liderlerine, uzmanlık alanlarına göre farklı fırkalara ayrılan Mürcie için Horasan, Kufe, Irak, Şam Mürciesi olmak üzere bölgesel bir tasnif de yapılmıştır. Biz zaten bu tasnif üzere mürcii alimlerin kimler olduğunu açıklamış idik.

Coğrafyacılardan genel olarak Harezm, Maverâünnehir, Fâris, Sicistan (Sistan) ve Hind toprakları ile çevrili olan geniş bir bölge olarak tanımlanan Horasan bölgesi Mürcie'nin yayıldığı ve ilk iki yüzyıldan sonra da yaşamaya devam ettiği bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırma dönemimiz olan ilk ve ikinci yüzyıl Mürcie'nin faaliyetlerinden bahsedip faaliyet alanlarını gösterdik. Burada ise Mürcie'nin III. ve IV. y.y.'da gösterdiğimiz ilk dönemlerde buldukları yerlerde hala var olup olmadıklarına ve III. ve IV. y.y. itibari ile nerelerde bulduklarına dair bilgi vereceğiz.

¹⁴¹ Daha sonraları Rey'de Neccanilik, Semerkand'da Maturidilik, Nisabur ve Sicistan'da Kerramlık ekolleri ortaya çıkmıştır. Maturidilikten sonra Mürcie tabiri kullanılmadı. Burada şunu da söylemeliyiz. Bu üç ayrı ekol temelde Mürcie'ye bağlı olmakla birlikte farklı yönlerini temsil ediyorlardı. Maturidilik orta ılımlı ve ara bir akım oluştururken diğer ikisi uçlarda kalmıştı

Coğrafi kaynakları taradığımızda Mürcie'nin Horasan ve Maveraünnehir de yayıldığına dair haberlerle karşılaştık.¹⁴² Ancak bu eserlerin yazıldığı dönem olan III. yüzyılın sonları ve IV. yüzyılda daha çok Mürcienin Kerramiyye, Necariyye, Maturidiyye gibi mezheplere dönüştüğü ve o şekilde bu bölgelerin halkı arasında görüşlerinin devam ettiğini söyleyebiliriz.

Harita 2.3. III. ve IV yüzyılda Mürcie

¹⁴² Yurtalan, a.g.e. s.100

2.ŞİİLİK

Kökleri hicrî I. asrın son çeyreğine kadar uzanan değişip dönüşerek ve farklılaşarak günümüze kadar gelmeyi başaran mezheplerden birisi de Şîilik'dir.

Şîilik ortaya çıktıktan sonra farklılaşarak ve çeşitli kollar halinde yayılmış ve tarihte önemli bir yer tutmuştur.¹⁴³ Başlangıcından günümüze çok uzun bir tarihçeye sahip olan Şîiliğin bizim çalışmamızdaki yeri hicri ilk iki yüzyıldaki doğuş ve teşekkülüne etki eden gelişmeler ve bu dönemde ortaya çıkan firkalardır.

Emevi devleti ve Abbasilerin ilk dönemlerinde Şîiliğin doğuşuna etki eden, ilk Şîî fikirlerin yer aldığı olaylar veya Şîî karakterli hareketler diyebileceğimiz bu hadiselerin yaşandığı coğrafya ile bu dönemdeki yayılışına dair bilgiler ve bunları gösteren haritalar bu bölümde yer alacaktır.

2.1.Şîiliğin İsimlendirilmesi

Şîia Arapçada ş-y-a misafiri uğurlamak peşinden gitmek, bir kimsenin taraftarı olmak, yardımcısı olmak, ayrılmak, firkalaşmak, gibi anlamları içeren bir kelimedir.¹⁴⁴

Kur'an-ı Kerimde Enam 6/65, Hicr 15/10, Meryem 19/1, Nur 24/19, Kasas28/4,15 , Rum30/32, Saffat 37/83'de fırka bölük taraftar manasında kullanılmış bir kelimedir. İncelendiğinde kutsal bir anlam taşımadığı hele de Hz. Ali'yi ilgilendiren bir tarafının olmadığı açıkça görülecektir.¹⁴⁵

Terim anlamı olarak ise Hz. Peygamber'den sonra halife olarak onun soyundan gelenleri kabul eden ve halifeliğin nass ve tayinle olanların hakkı olduğuna inanan, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in yolunu takip ettiğini söyleyen kişilere verilen isimdir diyebiliriz.¹⁴⁶

Eş'arî, Hz. Ali'yi dost edinenler ve O'nu Peygamberin diğer sahabilerinden daha üstün tutanlar şeklinde tarif etmiştir¹⁴⁷

¹⁴³Onat Hasan, *Emeviler Devri Şîî hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, Endülüs Yayınları,3.Baskı, İstanbul, 2017, s.7

¹⁴⁴ Onat Hasan, '*Şîiiliğin Doğuşu, İlk Şîî Fikirler ve İlk Şîî hareketler*' İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, Grafiker yayınları, 5.Baskı, Ankara, 2016

¹⁴⁵ Atay Hüseyin, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, No:159, Ankara, 1983, s.16-17

¹⁴⁶ Fırlalı, imamiye şîası, Ağaç yayınevi,2.Baskı İstanbul, 2008, s.15; Onat, a.g.e., s.15

Şehristânî, Şia'nın Ali'nin imametini ve hilafetini nass ve vasiyetle kabul edip, imametini Ali ve evladından başkasına ait olamayacağına inanan Ali taraftarları olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸

Sonuç olarak Şia Hz. Peygamber (sas)'ın vefatından sonra Hz. Ali ve ehl-i beytini imamet için en layık kişi olarak gören ve onu nass ve tayin ile meşru halife kabul eden, ondan sonraki halifelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların genel adıdır.¹⁴⁹

2.2.Şiîliğin Doğuş ve Teşekkül Süreci

Onat; Mevcut Şiî literatürde en erken Şiî kaynak eserlerden hareketle herhangi bir kimsenin Şiî sayılabilmesi için inanması gereken kurucu fikirlerin; Ali bin ebi Talib'in vasîliği, imametini nass ve tayinle olup onun soyuna tahsisi, vahyin sürekliliği anlayışı ve Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetlerinin meşruiyetlerinin olmadığı görüşü olabileceğini tespit etmiştir.

Yani bu fikirlerin herhangi bir veya bir kaçının o zaman ve o hareket içerisinde yer alıyor olması ile o hareketi; İlk Şiî veya Şiî Hareket olarak nitelendirmemiz uygun olacaktır. Ancak hicrî ilk asrın son çeyreğinden evveline dair özellikle Şiîler tarafından öne sürülen gelişmelerin Şiî olarak nitelendirilemeyeceğini gözlemledik. Bunlara ayrıntılı olarak girmemekle beraber burada başlıklarına yer verip konuyu esas alan çalışmalara havale edeceğiz. Bu iddiaların Şiî'ler tarafından peygamberin sağlığına hatta cahiliye dönemine kadar geriye götürüldüğünü görmekteyiz

Şia'nın ortaya çıkışı ve teşekkül devri ile ilgili tartışmalar bağlamındaki tarihi araştırmaların Şiî müelliflerin iddiaları ile örtüşmediğini söylemek mümkündür.

Şiî müelliflerin Şiîliği Hz. Peygamberden hemen sonra ortaya çıkmış bir mezhep olarak göstermek çabalarının hatta daha da geriye giderek Şiîliğin Peygamberin sağlığında var olan bir mezhep olduğunu ispat etme gayretlerinin nassla tayin vasîlik fikrini desteklemek amacıyla matuf olduğunu düşünmekteyiz.¹⁵⁰ Bunlara bir göz atacak olursak; Şiîliğin

¹⁴⁷el- Eş'ari Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri(Makalatül İslamiyyin ve ihtilaful Musallin)*, Kabcacı Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2005, s.35

¹⁴⁸ Şehristani, a.g.e., s.135

¹⁴⁹ Fığlalı, a.g.e., s.15

¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için: Korkmaz Sıddık, *Şia'nın oluşumu Hz Alinin Vasîliği düşüncesi*, İz Yayıncılık,2.Baskı, İstanbul, 2015; Onat Hasan, *Emeviler Devri Şiî....*, s.14

peygamberin sağlığı dönemlerine götürme çabaları Gadîr-i Hum¹⁵¹'da gerçekleşen toplanma ile, onun vefatından sonra oluşan bir mezhep olduğunu iddia ise Kırtas Hadisesi ¹⁵²ile ispat edilmeye çalışılmıştır. Bundan başka pek çok rivayetlerle de Ali'nin nassla tayin edildiği savunulmuştur.

Yine önceki ümmetlerde vasîliğe dair çeşitli rivayetler, Menzile Hadisi diye bilinen rivayet, Muahat ve Tair Hadisleri denen rivayetler Şîî müelliflerin fikilerine delil getirdikleri bazı hadiselerdir. Bu noktada Kurandan da delil getirmekten geri durmamışlardır. Tebliğ Ayeti (Bakara2/124), İnzar Ayeti (Şuara 26/214), Tathir Ayeti (Ahzap 33/33) ve Tevbe Suresi bunlardandır.¹⁵³

Şîîlere göre imamet, Peygamberin vasiyeti ile olmalıdır. Çünkü imamet Ehl-i Sunnet'in dediği gibi ümmetin istek ve seçimine bırakılabilecek küçük işlerden değildir.¹⁵⁴

Bir diğer yaklaşım ise Şîîliğin başlangıcının Hz. Osman döneminde gerçekleştiğini savunmaktadır. Buna göre Şîîlik Hz. Osman Döneminde Mısır'da başlayıp Irak'da teşekkülü devam etmiştir. Bu dönemde Mekke, Medine ve Hicaz bölgesinde hadis ve sünnet eğilimli akım Şam'da ise Emevi soyu taraftarları ağırlıkta idi. Diğer bir önemli merkez olan Irak ise Şia mezhebinin fikirlerine beşiklik yapmakta idi.¹⁵⁵

Wellhausen da Şîîliğin Hz. Osman Dönemi fitne hadiseleri sonrasında oluştuğu fikrini savunmaktadır¹⁵⁶

Hz. Ali zamanına gelindiğinde ise pek çok karışıkların ve iç savaşların yaşandığını görmekteyiz. Cemel-Sıffın Savaşları, Hakem Olayı, Nehrevan Savaşı gibi gelişmeler o günün meşru halifesi Hz. Ali'nin yanında bir taraftar kitlesi oluşturmuştu. Hz. Ali'nin şiası diye anılan grup bizce de sadece Ali'nin tarftarları idiler. Mezhep anlamındaki Şia ve Şia'ya ait fikirler o gün teşekkül etmiş değildi. O günün insanının içinde bulunduğu şartlar açısından bakılıp değerlendirmeler buna göre yapıldığında ise; bu olaylar ancak şianın oluşumuna etki eden olaylar olarak ele alınabilir. Yani Fığlalı'nın da dediği gibi Şîîlik Şiilerin ittifakla kabul

¹⁵¹ Gadîr-i hum hadisesinin değerlendirilip şianın fikirlerine delil olamayacağını ispatı için Korkmaz, a.g.e. s.46

¹⁵² Kırtas hadisesinin değerlendirilip şianın fikirlerine delil olamayacağını ispatı için Korkmaz, a.g.e., 52

¹⁵³ Korkmaz a.g.e., s.33-52

¹⁵⁴ Fığlalı Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir ilahiyat Vakfı Yayınları, 3.Baskı, İzmir, 2014, s.291

¹⁵⁵ Ebu Zehra, *Muhammet, Mezhepler Tarihi*, çev.Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2018, s.43-44

¹⁵⁶ Wellhausen Jullius, *islamiyetin ilk devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri* ,çev. Fikret İşıltan, Türk tarih Kurumu, 2.Baskı, Ankara,1996, s.89

etmelerine rağmen Hz. Peygamber devri şöyle dursun Hz. Ali'nin hilafeti döneminde bile bir fırka olarak ortaya çıkmış değildir.¹⁵⁷

Watt ise Emeviler devrinde kullanılan şia tabirinin bu kelimeye daha sonradan verilen şumüllü anlamıyla olmadığını hatta ilk Şiiler için kullanılan Râfıza isminin bile 132/750'tarihiden önce kullanılmadığını savunmaktadır.¹⁵⁸

Şia ile ilgili ortaya atılan bir diğer düşünce ise mezhebin Abdullah İbn-i Sebe ile kurulduğudur. Ancak bu görüşün tarihi gerçeklerle de uyumsuz olduğunu görmekteyiz.¹⁵⁹

Bir başka görüş ise Şia'nın oluşumunda Kerbela Hadisesi'ne kadar olan olayların mezhebin nüvesini teşkil edecek gelişmeler olmalarının ötesine geçilemeyeceğidir. Yani Kerbela'ya kadarki gelişmeler Şia'nın oluşumuna tesir eden olaylar mesabesinde. Kerbela Olayı Şia'nın oluşumunun başlangıcı olmakla birlikte onun merkezden uzak Irak, Yemen ve İran gibi yerlerde yayılmasının da sebebidir.¹⁶⁰

Korkmaz'a göre ise Kerbelâ Hâdisesi, fikrî bir hareket olmaktan ziyade siyâsî bir gelişmedir.¹⁶¹

Öncelikle Kerbela'nın yaşandığı dönemde Sünnîlik, Şîlik gibi bir mezhebî ayrılığın olmadığını söylemeliyiz. Yezid ve Hüseyin iki siyâsî rakiptir¹⁶²

Sonuç olarak erken dönemde siyâsî gerekçelerle ortaya çıkan, nüvesini Hz. Ali taraftarlarının oluşturduğu Şîlik bir mezhep olarak çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Biz araştırmamızda Şia Düşüncesi'nin ilk iki yüzyılını ele almaya çalışacağız. Şîî düşüncelerin belirginleşmeye başladığı ve açıktan tartışıldığı hicrî ikinci asrın son çeyreği de dahil olmak üzere Şîî Karakterli ilk olaylar ve bunların gerçekleştiği coğrafi ortamlar konumuzun sınırları olacaktır.

Özetle İlk Şîî düşünceler, Şiilikten bahsedemeyeceğimiz Emeviler döneminde Beni Haşimin nesne olduğu; yani bizzat kendilerinin için içinde özne olarak bulunmayıp adlarının

¹⁵⁷ Fığlalı, *İmamiye Şiası*, s.245

¹⁵⁸ Watt, a.g.e., s.70

¹⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz Sıddık, *Abdullah İbn-i Sebe Meselesi Tarihin Tarifi*, Araştırma Yayınları, 3.Basım, Ankara, 2016

¹⁶⁰ Tabatabai Allâme M.Hüseyin, *Tüm Boyutları ile İslamda Şia*, çev.Kadir Akaras, Abbas Akyüz, Kevser Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 1993 s.58

¹⁶¹ Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu*, s.86

¹⁶² a.g.e. s.87

kullanıldığı olaylar ile teşekkül etmeye başlamış ancak bu dönemde henüz sistemleşmemiştir. Bir başka deyişle Hz. Ali'nin imametinin nass ve tâyin ile olduğuna inanan bir düşünce şekli en erken hicrî birinci asrın sonlarına doğru dile getirilmiştir. Gulat çevrelerce ön planda tutulan bu düşüncenin zamanla sistemleştiğini görmekteyiz. Ancak konunun başında da değindiğimiz gibi Şîî çevreler bunu Peygamber dönemine kadar götürebildikleri kadar geri götürerek Şîîliği , ayet ve hadislere dayandırma çabasında olmuşlardır. ¹⁶³

Burada Şîîlikte savunulan bu ve benzeri düşüncelerin Hz. Ali ve ailesi tarafından kabul edilmediğini de söylemeliyiz. Yaklaşık iki asır içerisinde teşekkül eden Şîî düşüncelerin kurumsallaşmasının, hicrî ikinci asrın son çeyreğinde gerçekleştiğini görmekteyiz. Emevîler döneminde Ali ailesi adına gerçekleştirilen bazı olaylar ile Şîî düşüncenin oluşmaya başlamasını ele alabiliriz.

Muaviye döneminde ilk Şîî olarak nitelendirilen Hucr bin Adiy hareketinin, ortaya çıktığı dönem ve içinde barındırdığı fikirler açısından Şia'ya kaynaklık yapmadığı görülmektedir. Muaviye döneminde Kûfe'de Hz. Ali yi seven ve ona sövülmesini kabullenemeyip sözle karşı duran, bir anlamda Ali taraftarı olmak anlamında Şia'tü Ali'den olan Hucr bin Adiy'in protestoları ferdî olmaktan öte geçememiştir. Dolayısı ile bu gelişmenin Şîîlik düşüncesine katkı sağladığı söylenemez. Onun Sebeiyye olarak isimlendirilmesinin tahlili yapıldığında ise bu isimlendirmenin Osman aleyhtarı olmaktan öte bir anlam taşımadığı görülmektedir. ¹⁶⁴

Yani Hucr bin Adiy hareketi bütünüyle tepkisel bir harekettir ve aynı zamanda hiç bir Şîî motif taşımamaktadır. ¹⁶⁵

Muhalfini ortadan kaldırma yöntemiyle iktidarda kalan Yezid sonrasında gerçekleşecek Tevvâbûn ve Muhtar es-Sakafî olayları gibi tepkilerin doğmasına yol açmıştır. ¹⁶⁶

65 yılında Kûfe'de gerçekleşen Tevvâbûn Hareketi Hz. Hüseyin'i Kerbela'da yardımsız bıraktıkları duygusu içerisinde onun intikamını almaya niyetlenen kişilerin bir isyanıdır. Süleyman b. Surâd'ın liderliğinde Nuhayle'de toplanıp Hz. Hüseyin'in kabri başında ağlayan bu kişiler Ubeydulah bin Ziyad'ın Husayn bin Numeyr liderliğinde

¹⁶³ a.g.e. 29-57

¹⁶⁴ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, s.72

¹⁶⁵ Onat, a.g.e., s.65

¹⁶⁶ Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu*, s.91

gönderdiği ordu ile Aynül Verde'de karşılaşmış ve pek çokları öldürülmüştür.¹⁶⁷ Bu İlk Şîf olayına katılanların çoğunluğu Yemenlidir. Bu noktadan hareketle, Fığlalı'nın sorduğu; "gerek İlk Şîf olaylarda, gerek daha sonraki devirlerde, Şîfliğin ilk defa Güney Arabistan'dan gelen Yemenlilerece desteklenmesinin sebebi, an'anevî kültürün tesirinden kaynaklanmaktadır, denebilir mi" sorusunu Watt; "Gürey Arabistan, bin yıldan beri kralların, sülâle esasına göre birbirlerinin yerine geçtiği ve insanüstü vasıflara sahip olarak görüldükleri eski bir medeniyet ülkesidir. Hicrî birinci yüzyıl Arapların, hiçbir şahsî krallık tecrübeleri bulunmasaydı dahi, medeniyetin karizmatik önderlere dayandırıldığı bir bölgeden gelen Yemenliler, şu veya bu şekilde, geleneğin tesirlerinde kalmış olacaklardı"¹⁶⁸ şeklinde cevaplandırılmaktadır.¹⁶⁹

Burada Kerbelaya şahit olan Ali bin Hüseyin Zeynelabidîn'in (38-94/660-718) bu olaylara destek vermediğinin, siyâsî olaylardan uzak durarak ilimle meşgul olduğunun altını çizmeliyiz. Şîf fikirlerden olan Hz. Ali'nin vasîliği henüz ıstılâhî anlamını kazanmamıştır. Bundan sonraki dönem, yavaş yavaş Şîf anlayışın geliştiği süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhtar es-Sakafî Hareketi Ali ailesinin adının bazı siyâsî arzulara alet edildiği ve Şîflik düşüncesinde vasîlik fikrinin teşekkül etmesinde etkili olan bir olaydır. Yani ilk Şîf fikirlerin oluşması açısından önemli yere sahiptir. Gâli fikirlere kaynaklık eden bu isyan hicrî 66 yılından itibaren bir buçuk yıllık bir süre zarfında cereyan etmiş, Irak'ın bazı bölgeleri Musul, Azerbaycan, Ermenistan ve bugünkü İran'ın bazı kesimlerini de içine alacak şekilde büyüyerek sona ermiştir.(67/686)¹⁷⁰

Muhtar, hicri 66 yılında ayaklanarak Kufe'de Abdullah bin Zübeyr'in valisi Abdullah b. Mûti'yi şehirden çıkarıp, halktan kendi adına beyat almıştır. Muhammet bin el-Hanefiye'yi ön plana çıkarmış, ehl-i beytin kanını talep sloganı ile çalışmış, mevâliden destek almış, Kûfeli eşraftan ise tepki görmüştür.

Sonuçta özellikle Kûfeli eşraftan Hz. Hüseyin'in katline adı karışan herkesi öldürmüştür.

İbrahim b. Eşter vasıtası ile Şamlılara karşı da zafer kazanan Muhtar, en son Musab bin Zübeyr'in ordusu tarafından m.687'de öldürülmüştür. Gâli düşüncelerin sıklıkla yer aldığı

¹⁶⁷ Onat, *Emeviler Devri Şii...*, 62-92

¹⁶⁸ Watt , a.g.e., s.52

¹⁶⁹ Fığlalı, a.g.e., s. 136

¹⁷⁰ Korkmaz a.g.e. 93-97

olaylar Hasebiye, Keysaniye, Muhtariye veya Sebeiyye gibi adlarla anılan fırkanın da kuruluşuna sebep olmuştur.

Sonuç olarak Muhtar isyanının kendisinden sonraki Şîî nitelikli hareketlere bir örnek teşkil ettiğine ve şîî bazı düşünce ve inanışlara zemin hazırladığına şahit olmaktadır¹⁷¹

¹⁷¹ Onat , a.g.e., s.91-101; Korkmaz, a.g.e., 101

Harita 2.4. Kerbela Hadisesi ve İlk Şii Hareketler

Şîî düşünceler taşıyan oluşumlar da diyebileceğimiz bu dönemdeki Şia'nın kolları ile ilgili olarak ise Râvendiyeye, Eftâhiyye, Beşîriyye, Kâmilîyye¹⁷², Butrîye Cârudiye ve Sebeiyye¹⁷³den bahsedebiliriz.

El-Mağlus Emevi Döneminde ortaya çıkan Şîî fırkaları Keysânîyye ve Zeydiyye olarak vermektedir. Keysaniyye; muhtariyye, haşimiyye, beyaniyye, rizamiyye olarak kollara ayrılmıştır. Zeydiyye de süleymaniyye, carudiyye, butriyye ve salihîyye kolları ile emevi döneminde ortaya çıkmıştır¹⁷⁴ Biz bu döneme dair Muhtar Hareketine yer vermekle beraber Gulat içerisinde yer alan oluşumları Şiîliğin kolları olarak nitelendirmedik.

Şîî düşüncenin temelini oluşturan fikirlerin daha çok Kufe'de Keysaniyye içerisinde yer almıştır. Ayrıca Şîî fikirler taşıyan Abdullah b. Harb, Beyan b. Saman, Muğire b. Said el içli yada Beceli (ö.119/737), Ebu Mansur el İclî (ö.177/745)'nin hareketleri Şia'nın sonradan sahip çıkıp sistemleştirdiği bazı Şîî fikirler taşımakta idi.¹⁷⁵

Beni Hâşim'in özne olduğu hareketlerden ikisi Emevîler Döneminde; sonra bahsedeceğimiz üç tanesi ise Abbasîler Döneminde vukû bulmuştur.

Bunlardan ilkinin hicrî 121-122 yılları arasındaki özellikle Irak ve Hicaz bölgesindeki Emevîlere karşı olan düşmanlığı arttıran bir sonucu olmuştur. Benî Hâşim'e mensup ve Hz. Hüseyin'in torunu olan Zeyd bin Ali Zeynebbidin Kûfe'de, oğlu Yahya ise Horasan'da ayaklanma gerçekleştirmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu olaylar sonunda halkın ehl-i Beyt'e olan yakınlığı artmıştır. Ayrıca bu olaylar Zeydiyye'nin doğuşuna sebep olmuşlardır.

¹⁷² Korkmaz a.g.e., s.145-153

¹⁷³ Onat, a.g.e., s.25(İlgili fırkalar hicri ikinci asrın ortalarında ortaya çıkmıştır)

¹⁷⁴ El Mağlus Sami bin Abdullah, *El fırak'ü ve'l-Mezahip fi Tarihi'l İslamiyye*, Obekan Yayınları, 1.Basım, Riyad, 2017 s.251

¹⁷⁵ Korkmaz a.g.e 109-117

2.3.Şii Fırkalar

2.3.2.Zeydiyye

Şîa'nın gulat haricinde ilk mezhepleşme hareketlerinden biri Zeydiyye ile başlamıştır. Zeydiyye II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şîî fırkasıdır

Harita 2.5. Zeydiyye'nin Yayıldığı Başlıca Bölgeler

Zeyd b. Ali kendi haklarını gasbeden Emevî idaresine karşı isyan etme düşüncesi taşıyordu. Bir süre Kûfe'de kaldıktan sonra vâlinin ısrarıyla Kâdisiye'ye giden Zeyd, Kûfe'deki Ali taraftarlarının kendisine destek vaad etmesi üzerine Kûfe'ye dönmüş, dâîlerini

Musul ve Sevâd bölgesine göndererek propaganda faaliyetlerine girişmiştir. 1 Safer 122'de (6 Ocak 740) Kûfe'de isyan için hazırlık yapan Zeyd, daha önce kendisine biat edenlerden 218 kişi ile 2000 civarındaki Emevî kuvvetlerinin karşısına çıkmak zorunda kalmıştır. Bu arada mensuplarından bir kısmı Zeyd'in Hz. Ebû Bekir ile Ömer'i hayırla andığını öğrenince onu terketmiş ve Râfıza denilen bu grup Ca'fer es-Sâdık'a katılmıştır. Savaş esnasında alınna isabet eden bir okla yaralanan Zeyd ölmüştür.

Zeyd'in başarısız hareketinin ardından Horasan'a kaçan oğlu Yahyâ'nın burada öldürülmesi (125/743) Horasan'daki Şîa'yı güçlendirmiş, Yahyâ ile babası Zeyd'in intikamı davası Emevîler aleyhinde hızla yayılan hareketin sloganlarından birini teşkil etmiştir. Ancak giderek zayıflayan Horasan Şîliği, Hârûnürreşîd devrinde ortadan kalkmıştır.¹⁷⁶

Harita 2.6. Zeyd bin Ali ve Oğlu Yahya'nın İsyanlarının Etkilediği Bölgeler

¹⁷⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye> 07.05.2019

Daha sonra ise 127/744 yılında Abdullah bin Muaviye bin Abdullah bin Cafer bin Ebi Talip(129/746) hilafeti ele geçirmek için ayaklanmıştır. Kufe ve Medain halkının bir kısmı ile vâli Abdullah bin Ömer'e karşı yapılan bu kalkışmada Abdullah bin Harb ve taraftarlarının da bulunmuş olması muhtemeldir. Abdullah bin Muaviye Kûfelilerden destek görmüş, ancak Emevî kumandanı tarafından bozguna uğratılmıştır. Ardından Kufeliler ve Beni Haşim'den gördüğü destekle Medâin'e geçmiş Hulvan, Cibal, Hemedan, İsfahan ve Rey'i ele geçirmiş ve Istihra'ya yerleşmiştir. Burada da II. Mervan'ın ordusuna mağlup olup Kirman'a sonrasında da Sicistan'a kaçmıştır. Ancak Abbâsîler tarafından tehlike olarak görülmeye başladığı dönemde Ebu Müslim el Horasanî tarafından ortadan kaldırılmıştır.(131/748)¹⁷⁷

Harita 2.7. Abdullah bin Muaviye bin Abdullah bin Cafer bin Ebi Talip İsyanı

Bazı Şîî fikirler hicrî birinci asrın sonlarında dile getirilmeye başlansa da hala sistemleşmemiştir. Ancak Abbâsîler döneminde hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren

¹⁷⁷ Onat a.g.e., s. 128-131; Kormaz, a.g.e., s. 124

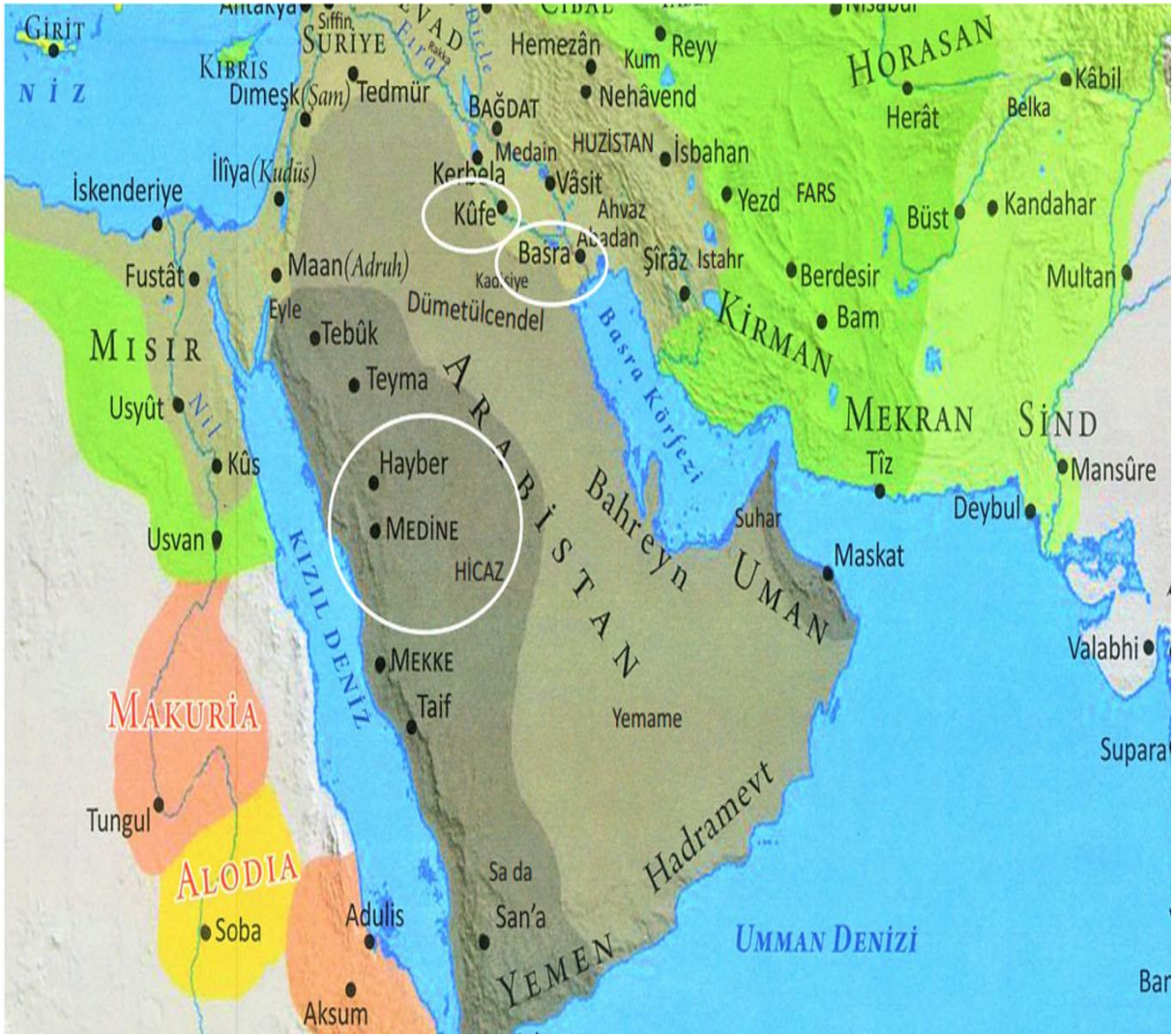
özellikle Muhammet bin Abdullah en-Nefsüz-Zekiyye ve İbrahim bin Abdullah isyanları ile sistemleşme sürecine girmiştir.

Emevîler'in yıkılması ve Abbâsîler'in iktidara gelmesi Zeyd taraftarları açısından farklı bir durum meydana getirmemiştir. Emevîler'e karşı birlikte hareket ettikleri Abbâsîler'in kendilerini aldattığını düşünen Zeydiyye mensuplarından Abbâsî iktidarına yönelik ilk isyanı Muhammet bin Abdullah en-Nefsüz-Zekiyye gerçekleştirmiştir. 145/762 yılında Ebu Cafer el Mansur döneminde Medine'de ayaklanan Muhammet iki-iki buçuk ay süre zarfında ikna edilmeye çalışıldıysa da Mehdî olduğu ve hilâfeti kendinin hak ettiği iddialarından vazgeçmemesi üzerine Medine'ye bir ordu gönderilerek öldürülmüştür.(145/762)¹⁷⁸

Muhammet bin Abdullah en-nefsü'z-Zekiye nin isyanından iki ay sonra ve öldürülmeden iki hafta evvel kardeşi İbrahim bin Abdullah Basra da isyan etmiştir(/145/762) Mutezilî ve Zeydî çevrelerden destek gören İbrahim Basra ile birlikte bazı bölgeleri ele geçirmiş, ancak sonuçta Kûfe'de Mansur'un komutanına yenilerek öldürülmüştür.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Korkmaz a.g.e., 137-141

¹⁷⁹ Korkmaz a.g.e., s.141-144

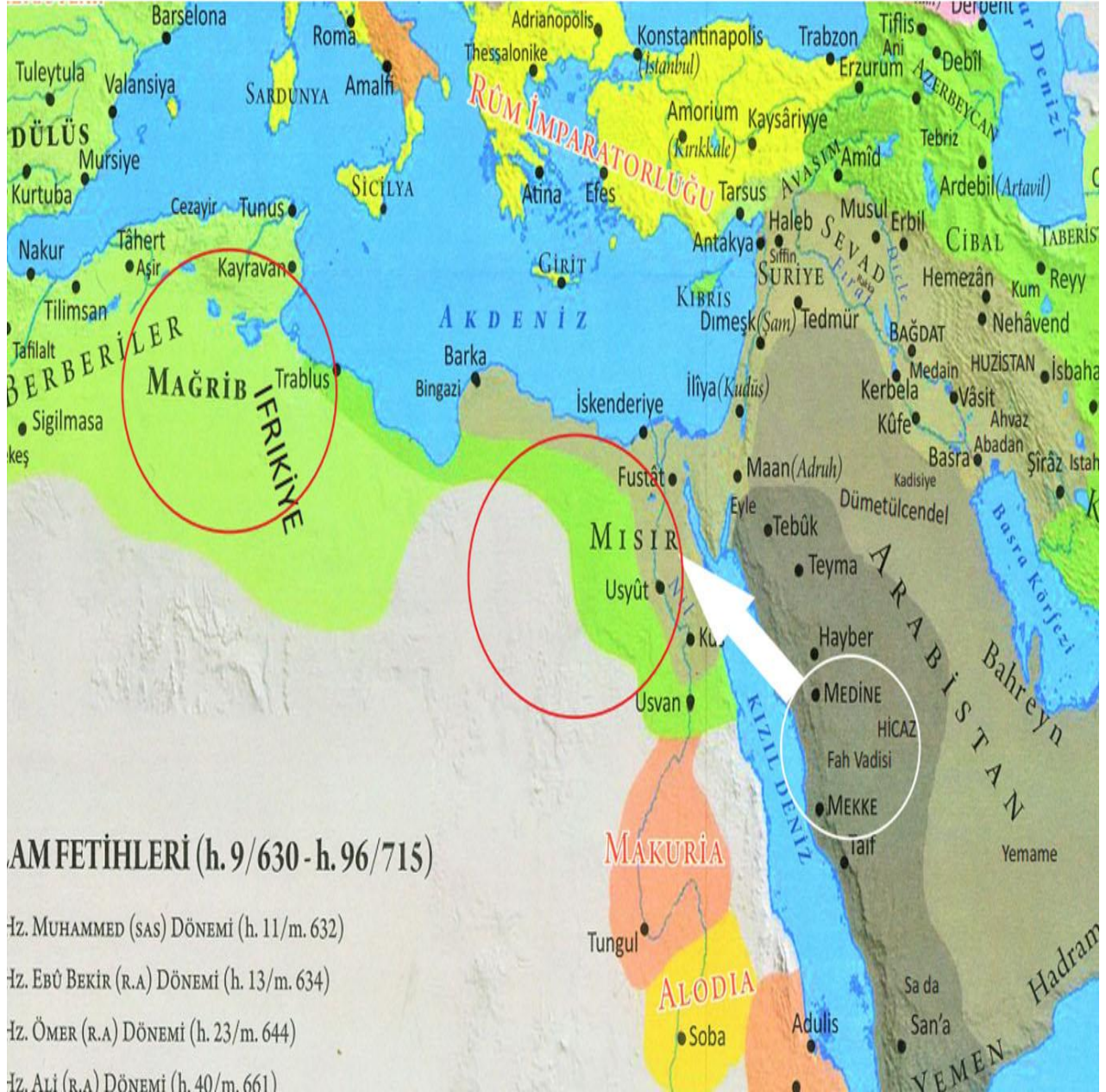
Harita 2.8. Muhammed bin Abdullah en-Nefsüz-Zekiyye ve İbrahim bin Abdullah İsyanları

145'te (762) Medine'de Abbâsî Halifesi Mansûr'a karşı isyan eden Muhammed en-Nefsüzzekiye ile kardeşi İbrâhim, Zeydiyye'nin imamları olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁰

Daha sonra Hasan b. Ali soyundan gelen Hüseyin b. Ali Sâhibüfah, Medine Valisi Abdülazîz b. Abdullah'ın Ali oğullarına yönelik kötü muameleleri yüzünden Halife Hâdî-İlelhak zamanında isyan başlattıysa da Fah vadisinde öldürülmüştür. (169/786). Bu savaştan

¹⁸⁰ Öz Mustafa, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye", *MÜİFD*, 2000, sy. 19, s. 43-58 (Bir asır kadar çeşitli imamların temsil ettiği Zeydîlik, 250 (864) yılından itibaren Taberistan'da Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Zeyd ve Hasan el-Utrûş gibi imamların kurduğu devlet tarafından temsil edilmiş, fakat zamanla hâkimiyetlerini kaybeden Zeydîler, Abbâsî emirlerinin baskısıyla Gilân ve Deylem taraflarına çekilmiştir. İsnâşeriyye Şîası'nın güç kazanmasıyla Zeydiyye X. (XVI.) yüzyılda bu bölgede ortadan kalkmıştır.)

kurtulan İdrîs bin Abdullah Mısır'a kaçmıştır. Onun soyundan gelenler Kuzey Afrika'da İdrîsîler Devleti'ni kurmuşlardır.(h.172)¹⁸¹

Harita 2.9. Hüseyin b. Ali Sâhibüfah isyanı ve sonrası

¹⁸¹ Hânedanın kurucusu, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın neslinden olup soyu Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdrîs b. Abdullah (I. İdrîs), Fah Savaşı'nın (169/786) ardından Mağrib'in merkezi Tanca'ya gitmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Velilâ'da Evrebe adlı Berberî kabilesinin desteğiyle kendisine dinî ve siyasî lider olarak biat edilmiş, böylece Velilâ merkez olmak üzere İdrîsîler'in temelleri atılmıştı (172/789).

Hicri 199 (815) yılında İbn Tabâtabâ diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim (ö.199/815)Kûfe'de isyan etmiş, orayı ele geçirerek beyt'ü-l Mâl'e el koymuştur. Kûfeliler ve çevrede bulunan bedevî Araplar, çok sayıda Şîi ve hilâfetin Ali evlâdının hakkı olduğuna inanan halk ayaklanmaya katılmıştır. Hareketin programı Ehl-i beyt'ten birine biat edilmesi, halkın Allah'ın kitabı ve resulünün sünnetine çağrılması, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ve Kur'an'ın hükmü ile hareket etmek olarak tesbit edilmiştir. Hz. Hasan yahut Hz. Hüseyin soyundan gelen imamların liderliğinde zalim hükümdarlara isyanı gerekli gören Zeydîler de İbn Tabâtabâ'ya destek vermişlerdir. Yapılan savaşta Abbasiler yenilgiye uğratılmış Kûfe'liler pek çok ganimet elde etmişlerdir.¹⁸²

2.3.3.İmâmiyye

Mezhepler tarihi kitaplarının bir kısmında Râfıza (Revâfiz) adıyla ele alınan İmâmiyye,¹⁸³ zaman zaman, imam ilkesini benimseyen bütün Şîi gruplar için olduğu gibi varlığını sürdüren en büyük Şîi grup durumunda bulunan İsnâaşeriyye için de kullanılır.

Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin zamanında Şîa diye bilinen ve henüz dinî bir fırka oluşturmayıp yalnız siyasî bir görüşü temsil eden grup önce Irak'a yerleşmişti; Irak sakinlerinin çoğu ve özellikle Kûfe halkı Şîi temayülü benimsemiş bulunuyordu. Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra siyasî ve dinî mahiyette bir fırka olarak ortaya çıkmaya başlayan Şîi cemaati, Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini iddia eden Keysâniyye, imâmetin kesintiye uğradığına inananlar ve Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in imâmetini benimseyenler olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Sonuncu grup, Zeynelâbidîn'i babasından sonra ilim ve amel bakımından en üstün ve imâmet makamına en lâyık kişi olarak benimsemiş, onun devrinde ileri sürülen diğer imâmet iddialarının geçersiz olduğunu söylemiş ve Hz. Peygamber'den gelen nasların da bu hususu teyit ettiğini belirtmiştir¹⁸⁴

İmâmiyye'nin selefleri denilebilecek olan, fakat İmâmiyye diye anılmayan sonuncu grubun düşüncesi bu yönde oluşmaya başlamıştır.

Zeynelâbidîn'in ölümünden sonra Şîa içinden bir grup oğlu Zeyd'e nisbetle Zeydiyye fırkasını teşkil etmiş, diğerleri ise Muhammed el-Bâkır'ın imâmetini benimsemiştir.

¹⁸² <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tabataba-ebu-abdullah> 07. 05. 2019

¹⁸³ Bağdâdî, a.g.e., s. 54-72, Eş'arî, a.g.e., s.17-31;

¹⁸⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamiyye> 02.05.2019

Adı İmâmiyye olmamakla birlikte ilk asırda tederîcî bir gelişme kaydeden İmâmî Şîî teorisi, hicrî II. (VIII.) yüzyıl ortalarında kesin şeklini Hişâm b. Hakem vasıtasıyla almıştır. Hişâm insanların imama ihtiyacı, imamın peygamberin vasîsi olup gûnahtan korunduğu, fakat peygamberler gibi vahiy almadığı ve nasla tayin edildiği gibi esasları ortaya koymuştur¹⁸⁵

Onun çağdaşı Süleyman b. Akta'a bağlı olan Ya'fûriyye fırkasının da imâmetin gerekliliğini ve imamı tanımayanların Câhiliye üzere öleceklerini vurguladıkları görülmektedir. II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru Ca'feriyye ve Kat'iyye gibi isimlerle anılan ve imâmeti Ca'fer es-Sâdik'tan Mûsâ el-Kâzım'a, ondan da Ali er-Rızâ'ya nakledenler "Şîatü Âli'l-beyt" diye de anılmış, Âl-i beyt'ten de Hüseyin neslinden gelen mâsum imamlar kastedilmiştir.¹⁸⁶

2.4.Hicrî III. ve IV Yy.da Şiiliğin Coğrafi Dağılımı

Şiilikle ilgili hicaz bölgesine baktığımızda Makdisî dönemi yani IV. yy.'ın sonlarında Fatimîlere bağlı yönetilen bu bölgede Şiîlerin bulunduğunu görmekteyiz.¹⁸⁷

Makdisî kendi döneminde Medine'de Hüseyinîlerin etkin olduğunu bildirmektedir. Medine halkının büyük çoğunluğunun Hüseyin bin Ali'nin neslinden olduğunu ifade etmektedir.

Mekke, Medine arasında ise Mudar kabilesinde Bekir bin Vail koluna mensup Caferîlerin de bulunduğunu gözlemlemiştir.

Merve bölgesinde ise Caferîler çoğunluktadır. Yine Ebva bölgesinde Caferîlerin varlığı dikkat çekmektedir. Ancak bunlar arasında mücadelelerin yaşandığı ve zaman zaman savaşların yapıldığı da vâkidir.

Şiîler Mekke'de az da olsa bulunmaktadırlar. Yanbu da Mekke gibi Sünnîlerin çok Şiîlerin az bulunduğu ve mücadelelerin yaşandığı bölgelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için;Korkmaz a.g.e., s.156

¹⁸⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamiyye> 02.05.2019

¹⁸⁷ Makdisi, a.g.e., s.104

Yanbu Keysaniye açısından da önemli bir şehir olarak anlatılmaktadır. Çünkü yakınlardaki Radva Dağı Keysaniyye'nin Muhammet bin Ali bin Ebi Talib'in (81/700) orada oturup diri ve mukîm bulunduğuna inandığı yerdir.¹⁸⁸

Yemen bölgesinde Sa'da halkının arasında da Şîiler çoğunluğu oluşturmaktadırlar. bunların çoğunluğunu da Zeydî olduğu ifade edilmektedir. Sonuç olarak Şîilik Yemen'de IV. yy.'da yaşamaya devam etmektedir.

Şîiler bu dönemde Hâricîlerin yoğun olduğu Uman Bölgesinde özellikle kırsal kesimlerde bulunmaktadırlar. Burada Makdisî, Uman Şîilerinin Mutezilî olduğunu ifade etmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönemde Şîiliğin, Mutezilî'ye benzer fikirlere sahip olduğunu görmekteyiz.¹⁸⁹

Genel olarak bakıldığında Yemen, Uman bölgesinde esas olarak Zeydîliğin etkin olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Zeydîlik ve Mutezile arasında siyasi ve fikri konularda etkileşim olduğuna dair bilgileri de değerlendirdiğimizde¹⁹⁰ Uman'ın Zeydî olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

IV. yy.da Irak bölgesinde Şîi Büveyhîlerin etkin olduğu bilinmektedir.¹⁹¹ Irak bölgesinde onların hakim olduklarını düşündüğümüzde hem Bağdat'da hem Irak'da genel anlamda Şîiliğin etkin olduğunu anlayabilmekteyiz.¹⁹²

Yine halkın çoğunluğunun Şîilerin oluşturduğu Basra şehri bu dönemde önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama asıl olarak Kûfe'nin Kunâse bölgesi hariç Şîi olduğunu belirtmeliyiz.¹⁹³ İlk dönemlerde de öneminden bahsettiğimiz bu şehrin IV. yy.'a gelindiğinde hâlâ Şiilerin çoğunlukta bulunduğu bölge olma özelliğini koruduğunu görmekteyiz. Burada Hz. Ali'nin mezarının bulunması Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü Kербela şehrinin yakınlığı ve ilk dönem Hz. Ali taraftarlarının buralı olması gibi nedenlerden ötürü Şîilik açısından Kufe hep önemli olmuştur.

Ancak bu dönemde Şîiliğin bulunduğu Bağdat ve Basra şehirlerinin ilk dönemlerde Şia açısından pek bir önem arzetmediğine de burada değinebiliriz.

¹⁸⁸ Eşari, a.g.e., s.50; Bağdadi, a.g.e., s. 31,32; İbn-i Havkal, a.g.e., s.33.

¹⁸⁹ Makdisi, a.g.e.,s.96

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için: Ümit Mehmet, *Zeydiye-Mutezile Etkileşimi*, İslam Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁹¹ Suyuti Ebul Fazl Celaleddin, *Halifeler tarihi* çev. Öznur Özatağ, İstanbul 2014, s. 400,411

¹⁹² Yurtalan, a.g.e., s.68

¹⁹³ Makdisi, a.g.e., s.126

Yine ilk dönemler mezheplerin oluşumu açısından önemli bir şehir olan Sıffin, el-Cezire bölgesinde Hz. Ali taraftarlarının bulunduğu yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mağrib bölgesine gelindiğinde ise bu bölgenin Zeydilik açısından önem arzettiğini görmekteyiz. Zeydî İdrisîlerin kurduğu Aklam şehri burada yer almaktadır.¹⁹⁴

Sus ve Der'a arasındaki halkın Şîî olduğu bilgisini de İbn-i Havkalden öğrenmekteyiz.¹⁹⁵ Fas ise Zeydî İdrisîlerin bulunduğu bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Zeydî Mutezilî ilişkisinin olduğu yerlerden birinin de Fas olduğunu görmekteyiz.¹⁹⁶

Makdisînin anlatımından, bu dönemde Mâlikîlerin güçlü olduğu Endülüs'te Şîîlerin de bulunduğunu çıkarabiliriz. O Mâlikîlerin taassubunu ifade sadedinde "Mutezilî yada Şîî birini görürlerse hemen onu öldürürler" demektedir.¹⁹⁷

Sonuç olarak Endülüs Şîîlerin azınlık olarak da olsa bu dönemde yaşamaya devam ettikleri bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸

Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde ise Şîîlik, Kûfe'den Kum'a gelenlerle yayılmaya başlamıştır. Önce Cibâl Bölgesi ve sonrasında da Horasan Bölgesinde yayılmıştır.¹⁹⁹

Bu bölgedeki Şîîlerin varlığı, Emevîlerden kaçan ve Abbasîlerden de fayda görmeyen Hz. Ali taraftarları ile başladığını söyleyebiliriz.²⁰⁰

Şîîlik IV. yy.'da Nisabur'da yoğun olarak görülmektedir. Nisabur'un yarısı Şîîdir. Kuhistan'da yer alan Rakka şehrinde de Şîîler bulunmaktadır.²⁰¹

Ayrıca Nisabur'un Tus şehrinde oniki imamın sekizincisi olarak kabul edilen Ali er Rıza'nın (ö.203/819) türbesi bulunmaktadır.²⁰² Dolayısıyla Şîîler açısından önemli olan bu şehre hac için gidilmektedir.²⁰³

¹⁹⁴ İbn-i Havkal, a.g.e., s.80 vd.

¹⁹⁵ İbn-i Havkal, a.g.e., s.102,103

¹⁹⁶ İbn-i Havkal, a.g.e., s.79,81

¹⁹⁷ Makdisî, a.g.e., s.236

¹⁹⁸ Yurtalan, a.g.e., s.95; Ayrıntılı bilgi için; Özdemir Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Diyanet Vakfı Yayınları,4.Baskı,Ankara, 2017 s. 177,198

¹⁹⁹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s.161

²⁰⁰ Yurtalan, a.g.e., s.104

²⁰¹ Makdisî, a.g.e., s.323,336

Deylem bölgesi de yine Şiîlerin yaşamaya devam ettiği bir bölgedir. İlk olarak Yahya bin Abdullah'ın (ö.175/791) faaliyetleri sayesinde buraya gelinmiştir. Abbâsîler Döneminde baskılardan kaçan Ali oğulları buraya gelmiş ve Zeydîliğin burada yer etmesine zemin hazırlamışlardır²⁰⁴

Yine bu bölge için önemli olan bir diğer isim Hasan b. Zeyd'dir.(270/884) Taberistana gelip 250/864 yılında Taberistan Alevî Devletini kuran Hasan b. Zeyd vasıtası ile bölge halkı Müslüman olmuştur. Zeydîliğe mensup kişiler Deylem ve Taberistan bölgesinde bu dönemde bulunmaya devam etmektedir.²⁰⁵

Cürcan Şiîliğinin IV. yy.'da hala etkisini devam ettirdiği yerlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁶

Makdisi Deylem sınırlarında yer alan Deyleman'da Şiîlerin bulunduğunu gözlemlemiştir.²⁰⁷ Zeydilerin buraya gelişi Taberistanda Zeydi devletinin son bulmasının ardından olmuştur.(287/900) da Zeydiler Deyleman ve Gilan'a çekilmiş burada faaliyetlerine devam etmişlerdir. Dolayısı ile Deylem, Maşrik'da ilk ve önemli zeydiliğin merkezlerinden biri olmuştur diyebiliriz.²⁰⁸

Cibal bölgesi, Kum şehri Şiîlerin bu dönemde yaşadığı diğer bir yerdir.²⁰⁹

Büveyhîler tarafından yönetilen Fars bölgesi Makdisî döneminde Şiî yerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Şiraz yönetim merkezi olması hasebiyle Şiîlik açısından önemli bir konumda bulunmaktadır.²¹⁰

İbn-i Havkal da bu bölgeyi Şiîlerin yaşadığı yerlerden biri olarak anlatmaktadır.²¹¹

Kirman bölgesi de Şiî nüfus barındırmaktadır.²¹²

²⁰² Makdisi, a.g.e., 333

²⁰³ *Hududul Alem*, s.103

²⁰⁴ Yurtalan, a.g.e.114

²⁰⁵ *Hududul Alem* s.133; İbn-i Havkal, a.g.e., s.375

²⁰⁶ Makdisi, a.g.e., s 257,359,365

²⁰⁷ Makdisi, a.g.e., s.365

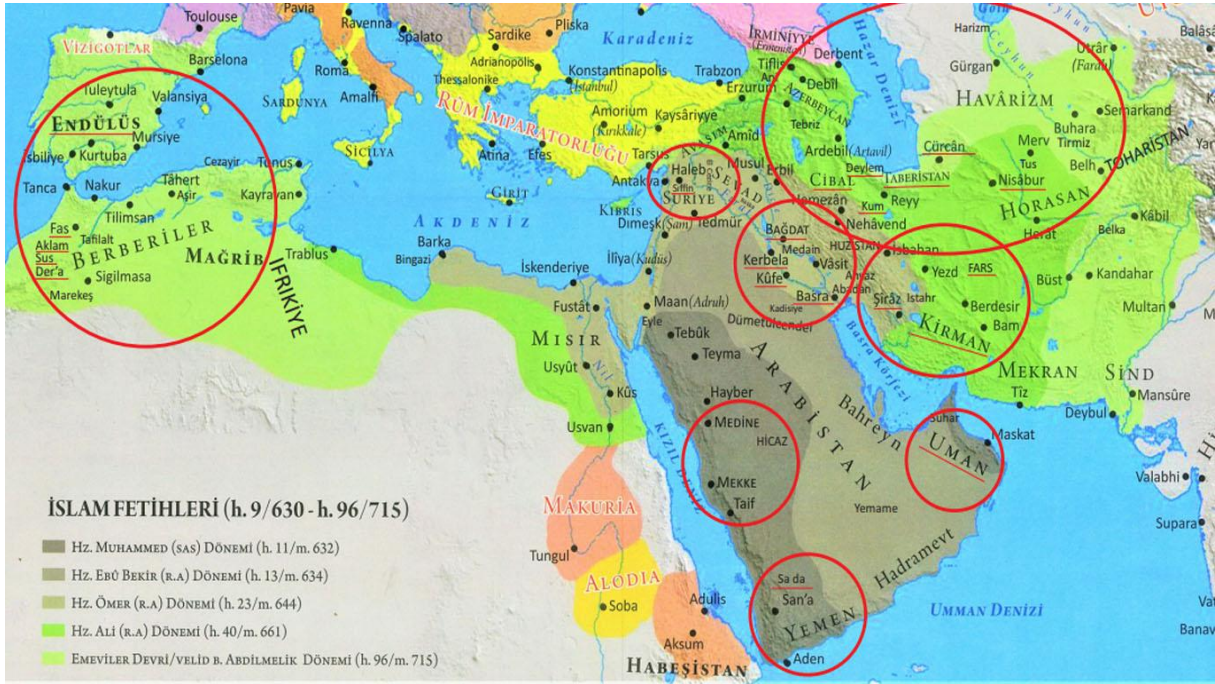
²⁰⁸ Yurtalan, a.g.e., s.117

²⁰⁹ *Hududul Alem*, s 133, İbn-i Havkal, a.g.e., s.361,370; Makdisi, a.g.e., s.395

²¹⁰ Makdisi, a.g.e., s.443

²¹¹ İbn-i Havkal, a.g.e., s.291,292

²¹² İbn-i Havkal, a.g.e., s.312, Makdisi, a.g.e., s.469

Harita 2.10. Hicrî III. ve IV Yy.da Şiilğin Coğrafi Dağılımı

III. BÖLÜM

MUTEZİLE VE EHL-İ SÜNNET

1.MUTEZİLE

Mutezile ilk olarak Hz. Ali döneminde tarafsız olanlar siyasi olaylara karışmayanlar için bir kelime idi. Ancak Mürcie'nin ilk çekirdekleri olan bu kişiler için kullanılan "mutezile" ismi ile Mutezile Mezhebinin bir alakasının olmadığını söyleyebiliriz. Yani bu erken dönemde kullanılan "mutezile" kelimesi îtikâdî bir farklılaşmayı, Mutezile ismi ile anılan mezhebi ifade etmemekte idi. Bir başka ifade ile Mutezile Mezhebi bu dönemde ortaya çıkmış değildi.

Bizim araştırmamıza konu olan Mutezile hicri II. asrın başlarından itibaren büyük günah işleyeninin durumunun ne cennet ne cehennem ikisi arası bir yer olduğunu söyleyen, kader konusunda insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olan cebri anlayışa karşı çıkan, Allah'ın sıfatlarını nefy ile akli önceleyen bir anlayışa sahip olan Basra'daki Müslüman bir grup idi.

Mutezile bir mezhep olarak hicri II.asrın başlarında Basra'da doğmuştur. Akli ön planda tutan, fikri tartışmalarla ve akli delillerle elde edilen görüşlere sahip bu mezhep için Abbasiler döneminde Bağdat önemli bir merkez olmuştur.²¹³

1.1.Mutezile'nin İsimlendirilmesi

Mutezile "azale" kökünden gelmiş olan uzaklaşmak bir tarafa çekilmek anlamına gelen "itizal" kelimesinden türemiştir. İsm-i fâil kalıbında olan bu kavramın müfredi mu'tezilîdir.²¹⁴

Mutezile isimlendirmesi ile ilgili İbn-i Kuteybe (ö.276/889), Nevbahtî(ö.300/912), ebu'l-Kasım el-Belhî(ö.319/931), İbn-i Düreyd (ö.321/933), Mesudî (ö.346/957), Malatî(ö.h.377) gibi alimlerin görüşleri doğrultusunda pek çok görüş dile getirilmiştir.

Bunlardan en önemlisini; Mutezile, el menzile beynel menzile görüşü ile ortaya çıkmış buradan hareketle Mutezile diye anılır olmuştur şeklinde ifade edebiliriz.²¹⁵ Bu görüşe göre büyük günah işleyen mü'minden de kafirden de ayrılmakta ikisi arasında bir yerde durmaktadır.

²¹³ Aydınlı Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci(Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allâf)*, Ankara Okulu Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 2013 s.30

²¹⁴ Aydınlı, a.g.e., s.29

²¹⁵ A.g.e., s.30

Şehristânî ve Bağdâdî'nin fikirlerine göre ise Vâsıl bin Atâ'nın Hasan Basri'nin meclisinden ayrılması olayı ile bağlantılı olarak bu isim verilmiştir.²¹⁶

Mutezile ise kendini Kur'ana nisbet etmekte ve batıldan ayrılmakla bu ismi hak ettiklerini ifade etmektedirler²¹⁷

Bağdâdî'ye göre Mutezile ile Kaderiyye²¹⁸ aynı mezheptir.²¹⁹ O Mutezileyi Kaderiyye başlığı ile birlikte vermiştir. Fakat Kaderiyye ismini Mutezilîler kabul etmemektedirler.

Biz çalışmamızda Mutezile, irade hürriyeti konusunda Kaderiyye'den etkilenmiş fakat ilk asırdaki Kaderiyye'nin devamı veya şubesi değildir²²⁰ görüşünü benimsediğimizi ve sınıflandırma ve açıklamalarımızı bu görüş doğrultusunda yapacağımızı söylemeliyiz.

Basra ve Bağdat Mutezilesi olarak 2 grupta mütala edeceğimiz Mutezileyi Bağdadi yirmi fırkaya,²²¹ Şehristânî ise oniki fırkaya taksim ederek²²² anlatmaktadır. Ayrıca O, Mutezile için Evail-i mutezile, Evasit-i Mutezile, Evahir-ı Mutezile şeklinde bir sınıflandırma da yapmıştır. Buna göre biz çalışmamızda ele aldığımız dönemlerde var olan Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in temsil ettiği ilk ve Ebul Hüzeyl ve İbni Nazzam'ın temsil ettiği orta Mutezile'yi ele alacağız.

Dolayısıyla tarihî dayanaklardan yoksun olmadığını düşündüğümüz erken devirlerde ortaya çıkmış Mutezile'yi inceleyeceğiz. Klasik Mutezile diye de ifade edilebilen ilk Mutezilî kabul ettiğimiz şahısların fikirleri ile ilk dönemden sonraki dönemlerdeki fikirlerin farklı anlayışlara dayanmış olması söz konusu olsa bile Vasıl b. Ata ve Ebu'l Hüzeyl dönemlerini Mutezile Mezhebi olarak ele almamızda bir sakınca olmadığını düşünmekteyiz.

Felsefî metotların kullanıldığı son mutezile dönemleri bizim incelediğimiz dönemin dışında kalmaktadır. Her ne kadar 5 esasın tamamı Vasıl döneminde teşekkül etmemiş olsa da ilk Mutezilî fikirlerin teşekkül ettiği bu dönemi ele alacağız. Ardında da sistematik Mutezile kelamının kurucusu olarak kabul edilen Ebu'l Hüzeyl dönemindeki Mutezile'nin gelişimini ve

²¹⁶ Bağdâdî, a.g.e. s.86; Şehristânî, a.g.e.,s. 60

²¹⁷ Aydınlı a.g.e., s.35

²¹⁸ Kaderiyye, kader konusunda insanın irade, ihtiyat ve kudret sahibi, yükümlülüğü olan bir yaratık olduğu, insanların Allah'ın hiçbir müdahali olmaksızın fiillerini bizzat kendi güç ve iradesine bağlı olarak meydana getirdiği inancına sahip olan ancak bir düşünce ve inanç okulu durumuna gelmesini sağlayacak bir sistematige sahip olmayan dinî akım.

²¹⁹ Bağdadi, a.g.e., s.82

²²⁰ Aydınlı, a.g.e., s.44

²²¹ Bağdadi, a.g.e., s.85

²²² Şehristânî, a.g.e., s.57

ilgili ortamları, bu dönemler itibariyle mutezili görüşlerin kimler tarafından, nerelerde temsil edildiğini ortaya koymaya çalışacağız.

1.2.Mutezile'nin Doğuş ve Teşekkül Süreci

İlk Mutezilî fikirler Cemel-Sıffin Savaşlarının yol açtığı büyük günah meselesinin tartışıldığı ortamda ortaya çıkmıştır.

Bu ortam hilafet meselesinin sorun olduğu, kabilecilik anlayışının yeniden canlandığı, Hakem Olayı'nın yaşandığı ve tekfir anlayışının ortaya çıktığı dönemlerin ardından gelen karmaşık bir fikir ortamı idi. Bu dönemde büyük günah tartışılmakta idi ve Mutezilî fikirler daha öncede ifade ettiğimiz gibi yavaş yavaş teşekkül etmeye başlamıştı. Bu olaylardan sonraki yirmi-otuz yıllık bir süreç Mutezilî fikirleri olgunlaştırmış ve teşekkül safhasını oluşturmuştur

Müslümanlar arası pek çok tartışma konusunun dallanıp budaklandığı ortama bir de Emevî politikaları eklenip aynı zamanda bu olumsuz uygulamalar Allah'ın takdiri olarak savunulunca ortaya çıkan mezhepler de dallanıp budaklanmıştır diyebiliriz.

Cebriyye ve Kaderiyye de bu dönemde ortaya çıkmış olsalar da bir mezhep olarak ele almayacağız. Cebrî fikirlerle ve politikalarla devlet yönetenlere bir tepki olarak doğan, kaderi, insanın hür iradesi ile kendisinin oluşturduğunu savunan Kaderiyye'nin, fikrî bir akım olarak Mutezile'yi etkilemiş olabileceği düşüncesi ile burada varlığına değinip geçeceğiz.

Devlet yöneticilerinin benimsediği Cebrî görüşlere karşılık daha çok Mevalî'nin benimsediği Kadercî görüşler bu dönemde isyanlara da sebep olmuştur.

İlk Kaderî isyan olan İbn Eş'as (82/701) isyanına mevali de katılmıştır. Mabed el-Cühenî de bu savaşta ölmüştür. İbn Teymiyye'nin deyimiyle ilk Kaderi isyan İbn eş'as isyanına (82/701) Hasan Basri ile irtibatlı pek çok şahıs katılmıştı. Mevali de yoğun olarak katılan gruplardan birisi idi. Aydınli bu isyanın dini karakterli bir isyan olmadığını, muhalif insanların Emevî zulmüne karşı çıkma çabası olarak nitelendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Kayda değer bu düşünce tarihi gerçeklerle de bağdaşmakta ve Kaderî bir düşüncenin doğuşunda etkili olduğunun da bir ispatı gibi görünmektedir.²²³ Yani Allah'ın kaderinin bir sonucu olarak iktidarda olduklarını ve yaptıkları her şeyin de O'nun kaderi

²²³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esas-abdurrahman-b-muhammed> 07.04.2019

gereği olduğunu savunan Emevi idaresinin keyfi uygulamalarına karşı çıkmak bir eyleme dönüşmüştü ancak bu dönemde teorik anlamda bu konuların tartışılmadığını görmekteyiz.²²⁴

Ayrıca Ezârika ve Necedât'ın fikirlerinin gündemde olduğu dönemde Vasıl'ın fikrinin gündeme gelmiş olmasının da üzerinde duracak olursak şunları söyleyebiliriz. Ezârika ve Necedât o dönemde Basra'da etkin idi. Vasıl'ın fikri de bu ortamda oluşmuştu. Onların fikirlerinin ve tekfir faaliyetlerinin olumsuz etkileri üzerine gündeme geldiği ancak Mürcie kadar ılımlı olamadığı görülmektedir. Mürcie'nin fikirlerinin olumsuz yönlerinden kurtaran bu fikir yeni bir ekolün başlangıcı olmuştur diyebiliriz

Aydınlıya göre 100-110 yılları arasında Menzile Fikri teşekkül etmiştir ve bu yıllar Hâricîlerin Basra da yaygın olarak buldukları yıllara tekabül etmektedir. Bu durum tabii ki Vasıl'ın Hâricîlerle irtibatlı ve görüşleri doğrultusunda hareket eden biri olduğu anlamına gelmemektedir. Haricilerin yoğun olarak bulunduğu Basra da yaşıyor olması fikirlerinden etkilenmiş olması vakıasını akla getirmektedir.²²⁵

Bu erken dönemde teşekkül eden diğer prensip “emri bil maruf nehy”i anil münker”dir. Bu konuda Vasıl'ın talebelerinin dünyanın çok yerlerine gittiklerini ve bu prensibi işlettiklerini söyleyebiliriz.²²⁶

Sonuç olarak Mutezile Ekolü hicrî II. yy.'den itibaren Basra'da şekillenmeye başlayarak hızlıca büyümüş ve gelişim göstermiştir. Abbasîler zamanında güçlenip, Kuzey Afrika, Horasan, Yemen, Cezîre ve Kûfe taraflarına giderek fikirlerini yaymışlardır.

Halife Memun Dönemi Mutezile'nin altın çağı olarak nitelendirilebilir.²²⁷ Bu dönemde devletin önemli mevkilerine gelen Mutezilîlerle birlikte bir devlet politikası olan mihne süreci başlamıştır.

Mu'tezilenin görüşlerinin etkisinde kalan Halife Me'mûn devrinde Mutezile'nin ileri gelenlerinden Ebu'l-Huzeyl el-Allâf üzerinde durulması gereken kişilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tevhit prensibi esas olarak Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf ile birlikte oluşmuştur. Daha evvelinden Vasıl bin Ata'nın sıfatlarla ilgili “kadîm mana sıfatı iddia edenlerin, iki ilahın

²²⁴ Aydınli, a.g.e., s.57

²²⁵ A.g.e., s.65

²²⁶ A.g.e., s.78

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için; Bozkurt Nahide, *Mutezile'nin altın Çağı*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2016

varlığını iddia etmiş olacaklarını' söylediği Şehristânî tarafından nakledilmektedir. Şehristânî bu fikrin daha sonra gelişip teşekkül ettiğini ifade etmektedir.²²⁸

Cehm b. Safvan (ö.128/745) ise Horasan ve Tirmiz civarında bu görüşü yaymıştır. Cehm b. Safvan, Kufe asıllı olduğu da söylenmekle birlikte Semerkant'da yetişmiştir. Tirmiz Horasan ve Merv'de fikirlerini yaymıştır²²⁹.

Ancak tam olgunlaşmayan bu görüşün Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf tarafından sistemleştirildiğini görmekteyiz. Ebu'l-Hüzeyl'in Harun Reşit ve Me'mun dönemlerinde aktif konumdadır, özellikle Basra ve Bağdat şehirlerinde ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.²³⁰

Mutezile'nin asıl olarak gelişip yayıldığı dönemler ise bundan sonradır. Özellikle resmi mezhep olup desteklendiği dönem²³¹ olan Me'mun Mutasım ve Vasık'ın iktidarı yıllarından sonra ise Mihne süreci bitmiş durum tersine dönmüştür.

²²⁸ Şehristani, a.g.e., s.58

²²⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/cehm-b-safvan> 10.04.2019

²³⁰ Ayrıntılı bilgi; Aydınlı 107-157; Basra'da ömrünün önemli bir kısmını geçiren Ebul Hüzeyl 203'den sonra Me'munun daveti üzere Bağdat'a girmiştir. Bağdat'ta 20 yıl kaldıktan sonra Semerraya gitmiştir.

²³¹ Bu dönemde hüzeylin görevli olduğu iddiası da Aydınlı'nın çalışmasında yer almaktadır. Mekke ve Kufe şehirlerinde de kısa süreli olarak bulunan Hüzeyl Semerrada ölmüştür. (227/842)

Harita 3.1. Mutezile'nin II. Yüzyılda Yayıldığı Coğrafya

1.4. Hicrî III. ve IV. Yy.da Mutezile'nin Coğrafi Dağılımı

İlk olarak Mutezile Yemen'de Hameyn bölgesinin sahil kesimlerinde ve Sa'da halkının içerisinde yaşamaya devam ettiğini söyleyebiliriz²³²

Uman da özellikle kırsal kesimdeki Şiîlerin Mutezilî oldukları bilgisi yer almaktadır. Makdisi gözlemediği Şiîlerin söylem ve uygulamalarını mutezileye benzetmiş olmalıdır.²³³

Asıl mutezile için önemli olan Bağdat şehri Abbasilerin ilk dönemlerinde özellikle Me'munun halifeliği döneminde (198-218) yirmi yıl boyunca Mutezilenin gelişip büyümesine ve güçlenmesine ev sahipliği yapmıştır. Ancak IV. yy.'a geldiğinde Mihne hadisesinin tesiriyle gerilediği bilinen²³⁴ Mutezile'nin etkisi azalmıştır.²³⁵

Mutezile için önemli olan bir diğer şehir Basra, IV. yy.'da az miktarda Mutezilî barındırmaktadır²³⁶

Makdisi el-Cezire bölgesinde An'a da Mutezilenin yoğunlukta olduğunu bildirmektedir.²³⁷

Şam Bölgesinde de az miktarda Mutezili bulunmaktadır. Ancak bunların gizlendikleri ifade edilmektedir. Çünkü Mihne süreci sonrası baskılar pek çok bölgede olduğu gibi burada da etkisini göstermiştir.²³⁸

Mısır bölgesi Fustat şehri de Mutezilîlerin II. yy. sonrasında bulunmaya devam ettikleri yerlerden biridir.²³⁹

Mağrib bölgesinde Ifrikiyye'de Zenata ve Mezate kabileleri arasında Vasıl b. Ata'nın Mutezili anlayışını benimseyen kimselerin bulunduğu İbn-i Havkal tarafından belirtilmektedir.²⁴⁰

²³² Makdisi, a.g.e., s.96

²³³ Yurtalan, a.g.e., s.61

²³⁴ Akoğlu Muharrem, *Mihne sürecinde Mutezile*, İstanbul, İz yayıncılık, 2006, s. 209

²³⁵ Yurtalan, a.g.e., s.68

²³⁶ Makdisi, a.g.e., s.126

²³⁷ A.g.e., s.142

²³⁸ Yurtalan, a.g.e., s.75

²³⁹ Makdisi, a.g.e., s.202

Mutezilîlerin bulunduğu bir diğer yer ise Sicilmase bölgesidir. Buranın Mutezilî sakinlerinin ilim sahibi kimseler oldukları da gözlemlenmiştir. Fas'da ise İdrisîlere bağlı olan İshak bin Muhammet bin Abdülhamit liderliğinde bir Mutezilî grup vardır.²⁴¹

Makdisî Sus bölgesinde Fâtimî devletinin kanunnamesinin Mutezilîler ile aynı fikirlere sahip bir yapıda olduğunu gözlemlemiştir. Fâtimîlerin İsmailî olduğu bilindiğine göre burada İsmailî fikhının Mutezile'den etkilenen bir versiyonu burada uygulanmaktadır denilebilir.²⁴²

IV.yy.'da Endülüs'te etkili bir Mutezilî varlığının olmadığını söyleyebiliriz. Mâlikîlerin güçlü olduğu bu yerde Mutezilîlere karşı çok ciddi bir tepki söz konusudur. Makdisî Mâlikîlerin onları neredeyse öldürecek derecede düşman olduklarını gözlemlemiştir.²⁴³

Horasan'da, Nisabur bölgesi ve Mutezilî'lerin etkili olduğu yerlerdendir.²⁴⁴

Ancak Nisabur dışında Horasan'da Mutezilî varlığına dair pek bilgi bulunmamaktadır.²⁴⁵

Cürcanın ise Hanefî olmasına karşın mutezilenin Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda Mutezile gibi düşünen ve bu konuda taassup sahibi kişilerin olduğu belirtilmektedir.²⁴⁶

Yurtalan da fikhi mezheplerin bu dönemde fikhi mezheplerin itikadi mezheplerle ilişkili olup itikadi hususları da içerdiğine dair açıklamalarına bakacak olursak cürcan'ın mutezilî Hanefî sakinlerini anlamamız da mümkün gözükmektedir.²⁴⁷

Rey'e baktığımızda ise Halk'ul-Kur'an meselesinin etkili olduğunu görmekteyiz.²⁴⁸

Asıl olarak Huzistan bölgesi halkının çoğunluğu Mutezilî görüşlere sahiptir.²⁴⁹

²⁴⁰ İbn-i Havkal, a.g.e.,s. 96

²⁴¹ A.g.e., s.79,81

²⁴² Makdisi, a.g.e., s.238

²⁴³ A.g.e., s.236

²⁴⁴ A.g.e., s.323

²⁴⁵ Yurtalan, a.g.e., s.108

²⁴⁶ A.g.e., s.358; Ayrıntılı bilgi; Ümit Mehmet, "Mihne uygulamaları ve Hanefiler", *Mihne süreci ve İslami ilimlere etkisi*, ed. Mahfuz Söylemez, Ankara, 2012, s.73-98

²⁴⁷ Yurtalan, a.g.e., s.116

²⁴⁸ Yurtalan, a.g.e., s.122

²⁴⁹ İbn-i Havkal, a.g.e., s.254,255; Makdisi, a.g.e., s.415

Huzistan bölgesini, Basralılar'ın fethettiği düşünülecek olursa buraya Mutezilîlik Basralılar vasıtası ile gelmiştir diye düşünebiliriz.²⁵⁰

İbn-i Havkal da bölgede avam halkın ‘el vaad vel vaîd’ konusunda konuştuklarını belirterek Mutezilîlerin burada yaygınlığına dair ipuçları vermektedir.²⁵¹

Makdisî Fars bölgesinde fikhî anlamda mezhebî çeşitliliğin olduğunu ifade ettikten sonra îtikatta ise Mutezilîliğin yaygın olduğu bilgisini vermektedir. Hatta Ehl-i Hadis bile mutezilî fikirleri benimsemektedir.²⁵²

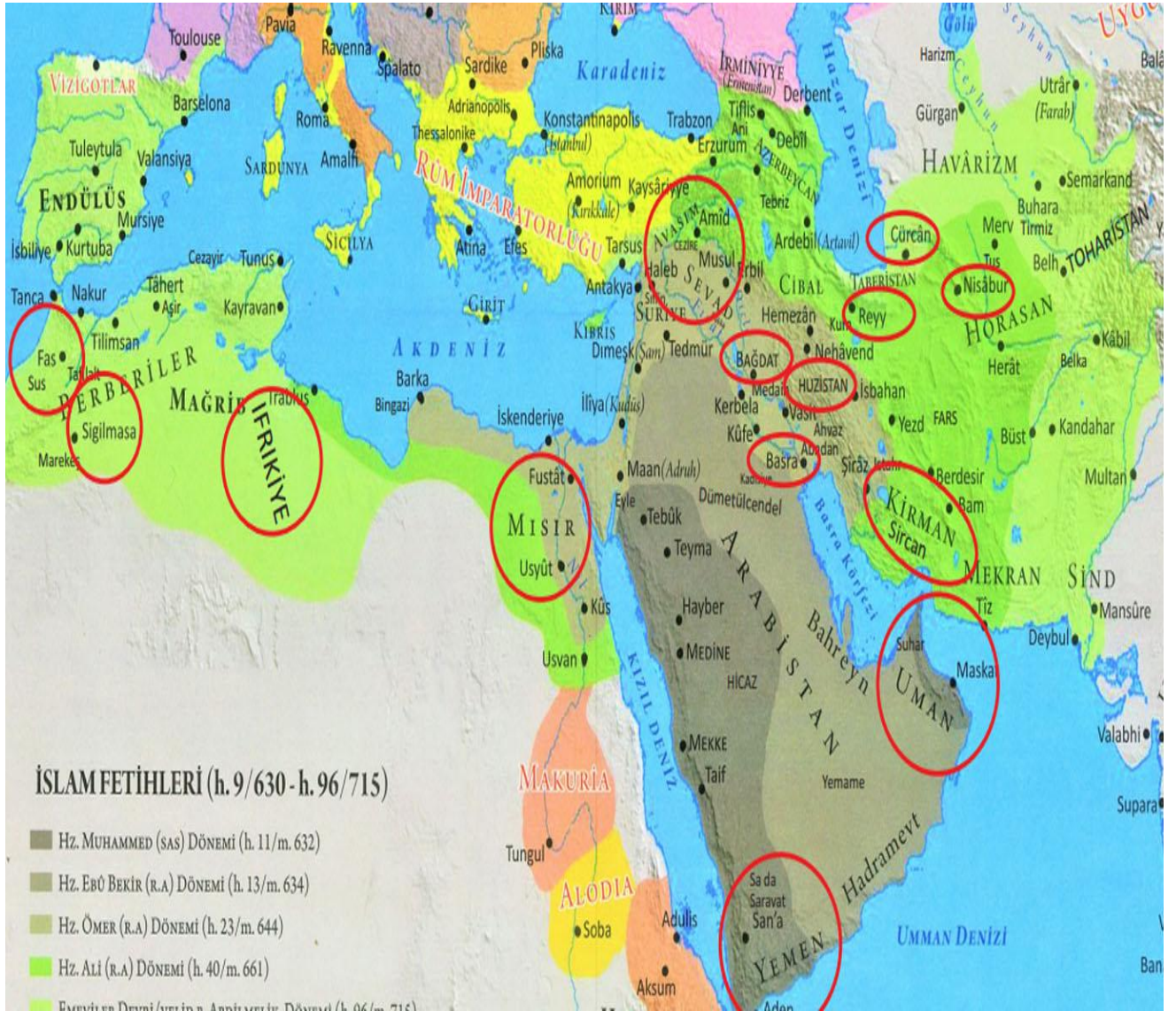
Makdisî Kirmanın merkezi Sircan'da Mutezile'nin İbn-i Havkal ise Ehl-i Hadisin çoğunluk olduğunu bildirmişlerdir.²⁵³

²⁵⁰ Makdisi, a.g.e., s.403; Ayrıntılı bilgi; M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin yitik şehri Cündişapür*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2003, s. 97,98

²⁵¹ İbn-i Havkal, a.g.e., s.254, 255

²⁵² Makdisi, a.g.e., s.439

²⁵³ İbn Havkal, a.g.e., s.312; Makdisi, a.g.e., s.464

Harita 3.2. Mutezile'nin III.ve IV. yüzyılda yayıldığı coğrafya

1.EHL-İ SÜNNET

2.1.Ehl'i-Sünnet'in İsimlendirilmesi

Sünnet, kelimesi sözlükte ister iyi olsun ister kötü olsun, davranış yol gidiş ve adet anlamlarına gelmektedir. Cemaât de birlik bütünlük beraberlik ana bünye ve çoğunluk gibi anlamlara gelmektedir.

Buradan hareketle ehl-i Sünnet ve'l Cemaât Peygamber ve ashabının dini uygulamalarına uyan ve ondan ayrılamayan ilk dönem Müslüman çoğunluğun, dini anlama, açıklama ve yaşama biçimi olarak tanımlanabilir²⁵⁴

İlk dönemlerde Hâricî Mürciî, Mutezilî ve Şiî olmayanları ifade eden bu terkip bir terim olarak hicri II. asırda özellikle fıkıh alanında hadisi veya rey'i daha çok kullanan iki eğilim yada akımın sistemleşmesi ile ortaya çıkmış bir mezheptir. Ehl-i Sünnet bir ayrılık hareketi değil tam tersi ayrılıklara karşı bir duruş olarak tarif edilebilir.²⁵⁵

Yani hicrî II. asırda belirginleşen Hâricî, Şiî, Mutezilî görüşlere karşı çıkan içinde Mürciî âlimlerin de bulunduğu, toplumun çoğunluğunun oluşturduğu merkezî bir anlayış olarak belirginleşmiştir.

Ehl-i Sünnet o dönemde tartışılan bazı kelâmî problemler ve yaşanan siyâsî hadiselerin doğurduğu fırkaların fikirleri üzerinden fikirlerini belirginleştirdiği için fırkalara göre daha geç bir zamanda sistemleşmiştir. Ancak bu sonradan ortaya çıktıkları anlamına gelmemektedir. Tam tersi, sahabe döneminden itibaren farklılaşmayan, ayrılıkçı tavırlara girmeyen toplumun genelini ifade etmektedir. Ehl-i Sünnetin sistemleşmesi sürecinde temel meselelerde mutabık olmakla birlikte problemlerin çözümünde Hadis'i veya Rey'i daha çok kullanan ve kullanımını önceleyen alimler ve iki ayrı metodu takip edenler olarak belirginleşmişlerdir

İşte Ahsabü'l-Hadis ve Ahsabü'r-Rey olarak ele alacağımız bu iki düşünce ekolü Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'in durumunda etkili olmuşlardır.

²⁵⁴ Kutlu Sönmez, "Ehli sünnetin teşekkül süreci ve fikri çerçevesi" , *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016.

²⁵⁵ Bulut, a.g.e., s.219,223

Bunlara geçmeden önce Ehl-i Sünnet veya Sünnî terimi üzerinden Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ın isimlendirilmesine yönelik birkaç açıklamaya yer vermek istiyoruz. Nitekim bugün de kullanılmaya devam eden bu tabirlerin ilk olarak ne şekilde kullanıldığı, o günün şartlarında ne anlama geldiği, mezhebin o günlerinin aydınlatılmasında önemli bir basamak olarak bize yardımcı olacaktır.

Öncelikle Ehlü's-Sünne tabiri hicrî II. asrın başlarından itibaren kullanıldığına dair bilgiler elde bulunmaktadır. Ve bu kullanımların Hâricî, Mürcî, Mûtezilî ve Şî' olmayan kimseleri ifade etmekte olduğunu görmekteyiz. İlk olarak İbn-i Sîrin (h. 110) Ehl-i Sünnet ter kibini kullanmış, toplumun bid'at taraftarları ve sünnet taraftarları olarak ayrıldığını ifade etmek istemiştir.²⁵⁶

Yine erken devirlerde Said b. Cübeyr, Sünnî tabirini kullanmış ve bu tabirle fırkaların dışında kalan bir kesimi ifade etmiştir.²⁵⁷

Çağdaş araştırmalar arasında Sünnîlik ve Ehl-i Sünnet'ten, Eş'arî'den sonra ancak bahsedilebileceğini söyleyen Watt'ın tespitine göre Sünnîliğin teşekkülü hicri III. asrın sonlarında gerçekleşmiştir.²⁵⁸

Bu söylemi eleştiren ve Said b. Cübeyr ile İbn-i Sîrin'in kullanımlarını delil olarak gösteren Hayri Kırbasoğlu ise çalışmasında Watt'ın tespitinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.²⁵⁹

Bize göre Sünnî tabirinin geçmişinin, Eş'arî'den sonraki dönemde aranması gerektiğini ve III. asra kadar Sünnîlikten bahsedilemeyeceğini söyleyen Watt'ın tespiti bir mezhep olarak teşekkül etmiş Ehl-i Sünnet vel Cemaat'ın kullanımını ifade etmektedir. Yoksa Hadisin veya rey'in kullanımını önceleyen ve ayrılan fırkalardan uzak duran büyük kesimi kasteden anlamdaki Ehl-i Sünnet'in varlığı târihî bir gerçekliktir.

Ayrıca İbni Sîrin ile Sad b. Cübeyr'in kullanımları, bu tabirin o dönemde her ne kadar Eş'arî sonrası kullanımla aynı anlama gelmese de yine de kullanıldığını göstermektedir.

²⁵⁶ Fığlalı Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1990, s.55

²⁵⁷ Fığlalı Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 3.Baskı, İlvak Yayıncılık, İzmir, 2014, s.57 Bulut, a.g.e., s.221

²⁵⁸ Watt, a.g.e., s. 336

²⁵⁹ Kırbasoğlu Hayri, Sünnî deyiminin ortaya çıkışı, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ocak, 1988, II. sy.6 s. 25,27 Ankara

Buna değinmişken Ehl-i Sünnet'in sözlük ve terim anlamı ile ilgili şunlardan da bahsetmek aydınlatıcı olacaktır. Ancak bu kullanımın hicrî I. ve II. asırdaki karşılığı ile ilgilendiğimizi de beyan etmeliyiz.

Ehl/ehil kelimesi insanın eş ve çocuklarından oluşan aile yakın akrabalar, bir soya, bir dine, mesleğe, eve ve beldeye mensup olanlar demektir. Sünnet ise kelime olarak yol, siret, adet, gelenek, başlatılan bir tarz ve çağır anlamına gelen bir kelimedir. Terim olarak Peygamber (s.a.v.)'in söz, hal ve tavırlarına verilen isim olmuştur. Bu takdirde isim tamlaması olarak Ehl-i Sünnet de Peygamberin sünnetinin mensupları, onun sünnetine bağlı olanlar, sünneti benimseyenler gibi anlamlara gelmektedir.²⁶⁰

Ayrılıkların yaşandığı ilk iki yüzyıl da ise hem Hz.Peygamberin hem de sahabenin yolundan gitmeyi, onların yapmadıklarından uzak durmayı, yapmadıkları şeyleri bid'at görmeyi ifade etmektedir.²⁶¹

2.2.Ehl'i-Sünnet'in Doğuş ve Teşekkül Süreci

Hz. Peygamberin sünneti ile amel etmeyi önceleyen bu kesim bunu yine bir hadise dayanarak savunmaktadır.. Buna göre “en hayırlı nesil, ilk üç nesildir.”²⁶² Burada yeni fikirler öne süren fırkalara bir tepkinin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Ehl-i Sünnet âlimleri, onların ortaya attıkları meselelerin sünnete uyan şekliyle cevaplarını vermiştir. Bunu yaparken de Hadîs'i veya Rey'i kullanmasına göre ehl-i rey veya ehl-i hadisi teşekkül ettirmişlerdir.

İşte biz hicri II. Asırda Hz.Peygamber ve sahabeden beri var olan ana bünyeden kopmadan fırkalara karşı koyan, bunu yaparken de rey'i veya hadisi kullanan bu kimseleri kastetmekteyiz. Sonuç olarak umûmi dînî hareket içinde temsil edilen Mürcie ve onun dışındaki Ehl-i Sünnetin öncüleri Hâricî, Şîi ve Mutezi'leye karşı tek vücut idi.

Bu noktada ilk başta Mürciî âlimlerin de bu grupla birlikte hareket eden kişiler olduklarını gözlemlemekteyiz. Daha sonraları Mürcie, imanın tanınmı, imanda istisna, halifelerin fazilet sıralaması vs. gibi konulardaki tutumu ile ayrı düşmüştür.

²⁶⁰ Fığlalı, a.g.e., 124

²⁶¹Kutlu Sönmez, ‘Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikrî Çerçevesi’’ *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları,5.Baskı, Ankara, 2016, s.344*

²⁶² Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîr Ebü'l-Leys es-Semerkindî*, , Beyrut 2006, c.I, s.291.

Ehl-i Sünnet'in oluşumuna îtikâdi açıdan göz atacak olursak öncelikle bu süreçte özellikle Abdullah b. Ömer, Ebu Said el Hudri, Sad b. Ebi Vakkas, Üsame b. Zeyd, Ka'b bin Malik, Zeyd b. Sabit gibi sahabelerin görüşlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Öncelikle onlar Cemel, Sıffin Savaşları ve Hakem Olayı esnasında tarafsız kalmışlar ve bu olaylara karışanların durumlarının değerlendirmesini Allah'a bırakmışlardır. Kimseye küfür isnat etmemiş ve îtidâl yolunu takip etmeye çalışmışlardır.

Tâbiinden ise Muhammet b. Hanefiye (ö.81/700), İbrahim en Nehâi (ö.90/714), Ömer bin Abdülaziz (ö.102/720), Hasan el Basri (ö.110/728), Zeyd b. Ali (ö.122,740), Zühri (ö.124/742), Cafer-i Sadık (ö.148/765), Ebu Hanife (ö.150/707) İslam cemaatinin birliğini ve istikrarını hedefleyen bir tutum içerisinde olmuşlardır.²⁶³

İşte tarihi süreç içinde gelişen Ehl-i Sünnet'in îtikadî ve siyâsî görüşlerinin sahabe ve tabinin de içinde bulunduğu bir dönem olan hicri I. asırdan itibaren II. asrın sonlarına kadar oluştuğunu söyleyebiliriz.

2.3.Ehl_i Sünnet Ekolleri

Hicrî ikinci asır, dînî ilimlerin tedvin edildiği yüzyıldır. Bu asrın özellikle ilk yarısında fıkıh ve hadis ilimlerinde yaşanan gelişmeler, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği Kur'ân ve onun bir hayat modeli olarak temsili konumundaki Sünnet'in müteâkip nesiller boyunca anlaşılıp yaşanmasına dair elde edilmiş birikimin bir araya getirilmesi sonucunu doğurdu ve bu birikim ışığında müstakil bilgi alanları oluştu. Birinci asrın sonlarından itibaren Hadis ve Âsâr'ın bir araya getirilmesini hedefleyen çalışmalar, ikinci asırda daha sistemli yürütülür hale gelmiş ve bu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tasnif çalışmalarının da başlamasıyla kapsamlı ilk hadis kaynakları telif edilmiştir. İlmî meşgalelerinin merkezine hadis rivayeti ve tedvinini yerleştiren âlimler, belli bir zihniyetin de temsilcisi haline gelmişler ve bu zihniyet Ehl-i Hadis olarak tanınır olmuştur. Diğer taraftan, Ebû Hanîfe'nin hicri 120 yılında Kûfe'deki ilim halkasının başına geçmesiyle ilmî meşgalelerinin merkezinde fıkıhın yer aldığı bir zümre daha şekillenmiş ve bu zümrenin mensupları Ehl-i Re'y olarak tanınmıştır. Bu iki zümre temelde

²⁶³ Bulut, a.g.e., s.225

birçok konuda aynı düşünceye sahip olsalar da aralarında metodik olarak veya çeşitli meseleler hakkında önemli farklılıklar olduğu görülür.²⁶⁴

Şehristânî'ye göre müctehidler ashâbü'l-hadîs ve ashâbü'r-re'y şeklinde iki grupta toplanır, üçüncü bir grup yoktur. Ashâbü'l-hadîs Hicazlılar yani Mâlik, Şâfiî, Sevrî, Ahmed b. Hanbel, Dâvûd ez-Zâhirî ve taraftarlarıdır. Ashâbü'r-re'y ise Iraklılar yani Ebû Hanîfe ve arkadaşlarıdır.²⁶⁵

2.3.1.Ashabü'l-Hadis

Sahip oldukları fikrî yapı; sünnete bağlılık, teşrik ve teşbihten uzak bir nakilci anlayış gibi özellikler nedeni ile hadisi önceleyen onu nakletmeyi ve onunla fazla sorgulamadan olduğu gibi amel etmeyi peygamber yolundan ayrılmama olarak gören bir yaşam ve anlayış tarzı oluşturmuşlardı.

Ehl-i Hadîs'in en belirgin özelliği, hadisleri yoruma tâbi tutmadan ve başka metodlara başvurmadan salt görünür anlamı ile uygulamak şeklinde ifade edilebilir²⁶⁶. Hadislere şeklen bağlı kalmayı savunan Zâhirîler, Şâfiî ve Mâlikîler de Ehl-i Hadîs içinde kabul edilmiştir²⁶⁷

Başvurduğumuz kaynaklar ve çağdaş araştırmalar Ashabü'l-Hadis'in ortaya çıkışı ve teşekkülü ile ilgili II. yüzyılın başlarını işaret etmektedir.²⁶⁸

II. yüzyılın başları artık pek çok milletin islama girdiği değişik din ve kültürlerin islamlarla etkileşimin arttığı bir dönem idi. İslamın tanındığı ve araştırıldığı bir çağ olması yönüyle içerden İslam'ın savunulduğu bir dönemi oluşturmuştur da diyebiliriz.

Bu noktada Cehmiyye gibi akımların ve Mûtezile mezhebinin kullandığı akılcı dil ve akli delillere Ashabü'l-Hadis diyeceğimiz sahabe ve tâbiinin de içinde yer aldığı âlimler karşı çıkmakta idiler. Çünkü ne Hz. Peygamberin ne de ashab ve tâbiinin bu işlerle uğraşmadıkları, bunların bidat olduğu gibi fikirleri ön plana çıkmıştı.

²⁶⁴ <http://ilimlervesanatlar.org/hicri-ii-asirda-hadis-ve-rey/> 18.05.2019

²⁶⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-hadis#2-fikih>

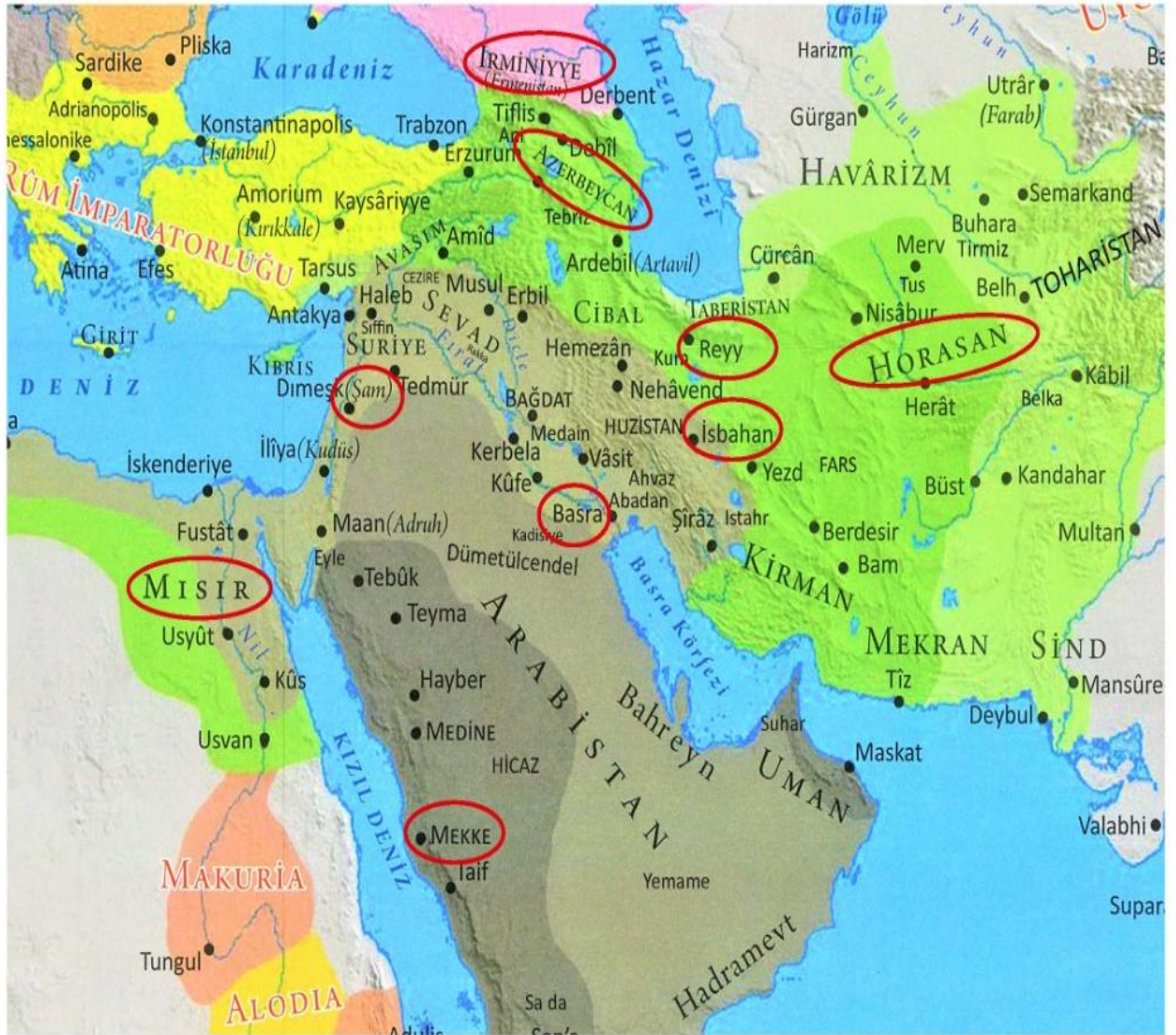
²⁶⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-hadis#2-fikih> 08 05 2019

²⁶⁷ Şehristânî, 185

²⁶⁸ Kutlu Sönmez, Selefiliğin *Tarihî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Otto Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2016 Öğüt Salim, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-hadis#2-fikih> 08 05 2019

Toplumun geneli içinde Ehl-i Sünnet alimleri olarak tanınan bu kişiler Selefîye olarak kabul edilmiştir.²⁶⁹

Bu çerçevede Şam'da İmam Evzâi (ö. 157/774), Kûfe'de Süfyan es Sevri (ö. 161/778), Basra'da Hammat bin Seleme (ö.165/781), Mısırda Leyd bin Sa'd (ö.175/791), İmam Şafi (ö.804,810), Horasan ve Maveraünnehir'de Ebu Hamza es Şükkeri (ö.168/784), Abdullah b. Mübarek (ö.181/797) gibi alimler bid'at ehli dedikleri kişilere ve görüşlerine karşı ortak bir tavrı paylaşıyorlardı.²⁷⁰

Harita 3.3. Ashabü'l-Hadis'in Bulunduğu Yerler

²⁶⁹ Kutlu, a.g.e., s.355; Bulut, a.g.e., s.231

²⁷⁰ Bağdat ise daha sonra bu ekolün güçlü bir şekilde temsil edildiği yer oldu. Burada ebu Ubeyd Kâsım bin Sellam (224/838), Ebu Sevr İbrahim b. Halid (ö. 240/854) Ahmet bin Hanbel (241/855) ile III. asırda etkili olmuşlardı.

Bu dönemde en önemli mesele Kur'anın mahluk oluşu fikriyle Mutezile'ye karşı çıkmak idi. Kuranın mahluk oluşu itikâdi meselesi ve bu çerçevede oluşan yönetim baskılarına karşı ortak bir muhalefet cephesi oluşmuştu.

Hadis taraftarları târihî açıdan Abbâsîler Dönemi, Memun'un halifeliği esnasında en zor günlerini yaşamışlardır. Baskı ve zulmün olduğu Mihne yıllarını takiben Mütevekkil'in halifeliği zamanı en parlak dönemleri olmuştur.²⁷¹

Bu hareket Hanbelî Mâlikî Şâfi ve Zâhirî mezheplerine kaynaklık etmiş, bu mezheplerin fikirlerin oluşmasında etkili olmuştur.²⁷²

Ehl-i Sünnetin fikhî boyutu diyeceğimiz ve bugün de varlığını sürdüren dört fikhî koluna ait imamlarının faaliyetlerine çalışmamızda yer vermeyeceğiz. Gerek Ashabü'l-Hadis ve Ashabü'r Rey'in toplumda tanınıp kabul gördüğü yıllardan daha sonrasında bu mezheplerin teşekkül etmiş olması gerekse dinin fikhî boyutuyla öne çıkmaları sebebiyle konuyu çalışmamızın dışında tuttuk. Biz çalışmamızı siyâsî ve itikâdî gayelerle oluşmuş mezheplere ayırdık.

Bir başka deyişle mezhep imamlarının yalnızca fikhî boyutlu görüşlerinin olmayıp Ashabü'r Rey yada Ashabü'l Hadis eğilimli itikâdi görüşlere de sahip olmaları nedeniyle bu mezheplere burada yer verip onların fikhî görüşlerinin ön plana çıktığı fikhî mezhepleri başka çalışmalara havale ediyoruz.

2.3.2.Ashabü'r-Rey

Ashabü'r-Rey'e gelecek olursak hicri I. asrın son çeyreğinden itibaren oluşmaya başladığını anladığımız Ashabü'r-Rey o dönem Mürcie'nin en etkili merkezlerinden olan Kûfe'de Hammat bin Ebi Süleyman (ö.180/787) ve daha sonra Ebu Hanife (ö.150/767) ve taraftarlarınca burada sistemleştirilmiştir.

²⁷¹ Kutlu, a.g.e., 355; Bu dönemde Ahmet b. Hanbel ve Abdülaziz el – Mekki (239/854) en önde gelen şahsiyetlerden idi.

²⁷² Bir başka deyişle Hadis taraftarları III./IX. Asırdan itibaren 4 ayrı grup olarak varlığını sürdürmüştür. Malikiler, Şafiler, Hanbeliler ve Zahiriler de III. yy.'da Ashabül hadisın temsilcisi olmuş ancak daha sonraları Zahirilik Malikilik içerisinde erimiştir. Günümüzde de bu 3 ekol varlığını devam ettirmekte ve ashabül hadis'in fikri çerçevesi içerisinde görüşlerini sunmaktadır.

Daha evvel de bahsettiğimiz gibi bu kişilerin öncelikle fikhî konularda olmak üzere rey'i kullanmaları ve pek çok meseleyi bu yolla çözmüş olmaları onlara bu ismin verilmesinin başlıca nedeni idi.

Rey taraftarlarının Mürcie'nin fikrî yapısının oluşmasında etkili oldukları tartışılmazdır.²⁷³

Rey taraftarları bir bakıma Irak merkezli Ebû Hanîfe öncülüğünde ve onun îtikâdî fikirlerinin sistemleşmesinde çaba sarfeden kişiler tetrafında oluşmuş bir ekol idi. Burada îtikâdî konuların altını çizmemiz gerekmektedir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin fikhi konulardaki görüşleri Hanefilik mezhebi adı altında sistemleşmiştir.

Rey taraftarlarının Rey kullanma tercihinin, içinde yaşadıkları yıllar ve buldukları coğrafi ortamın sosyal, kültürel ve ekonomik şartları ile alakalı olduğunu düşünmekteyiz. Kûfe gibi kentleşme sorunlarının yaşandığı bir yerde, karışık toplum yapısı akılcı çözüm yolları aramayı mecbur kılıyordu.

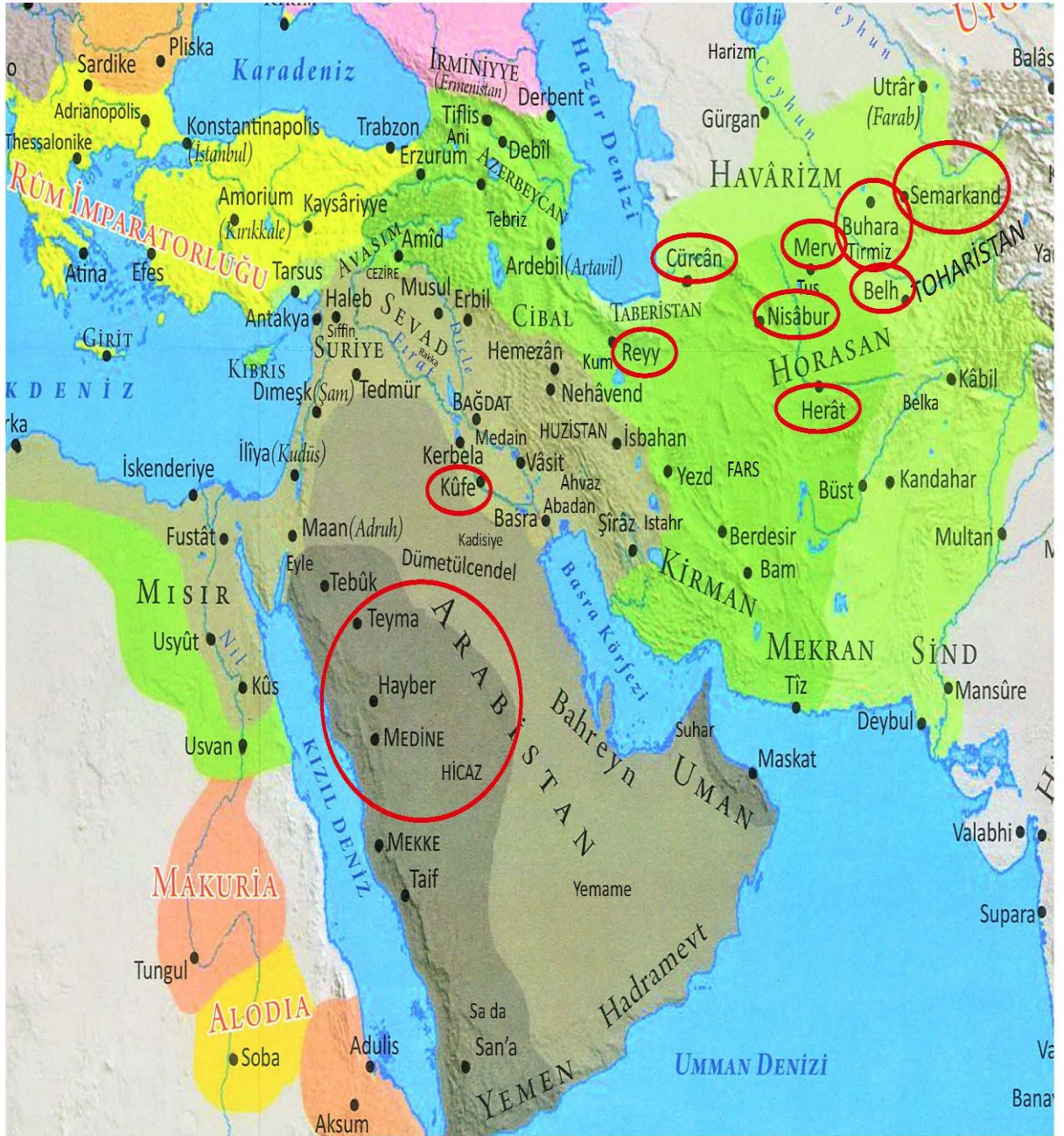
Rey taraftarlarına muhalefet eden Hadis taraftarlarının yaşadıkları Hicaz bölgesinin şartlarını Kufe'nin şartlarından ayıramamış olmaları, herkesi kendileri ile aynı görmeleri, zamanın değişmesini toplumun gelişmesini göz ardı etmeleri gibi sebeplerle tepkisel davrandıklarını düşünüyoruz. Tepkisel olarak sıkı sıkı hadise sarılmışlardır. Peygamberin yaşadığı topraklarda yaşıyor olmak duygusallığı ile onu temsil etme sorumluluğu, kendilerine konsantre olmalarına ve islamı kabul eden başka coğrafi ortamların ve değişik kültürlerin doğurduğu karmaşık problemleri görmezden gelmelerine sebep olmuş gibi görünmektedir. Peygamberin yaşadığı döneme yakın bir dönem onun yaşadığı ortama benzer ortam onların bir anlamda çevreden ve zamandan soyutlanmalarına neden olmuştu. Çağa ve yöreye uygun bir çözüm sunma gayretindeki Rey Ekolü'nü eleştirmeleri yine de Rey Ekolü'nün büyük bir kesim tarafından kabul edilmesine engel olamamıştır.

Dahası zamanın değişmesi ve kültürlerin etkileşimi ile ilerde doğacak olan pek çok problemin çözümleri yine Rey Ekolünden gelmiştir. Bu noktada Kufe'de doğmuş olması ve içlerinde mevalinin yoğun olması dolayısıyla, sünnet yurdu kabul edilen ve Arapların yoğunlukta olduğu Hicaz'a alternatif olarak Kufe ekolü diye isimlendirildiğini de söylemeliyiz.²⁷⁴

²⁷³ Kutlu Sönmez, *ilk gelenekçiler...*, s.207-216

²⁷⁴ Kutlu, 'Ehl-i Sünnet'in Teşekkül...', s.351

.²⁷⁵Daha sonraları için ise buralarda Mâturidiliğin doğuşu ve yayılışına zemin olmuştur.

Harita 3.4. Ashabü'r-Rey'in Yayıldığı Coğrafya

²⁷⁵ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*...s.217,296

SONUÇ

İslam tarihinde hicrî ilk yüzyılın, ilk çeyreğinden itibaren ortaya çıkan gelişmeler Mezhepler Tarihini de ilgilendirmektedir. Hz. Osman'ın şehit edilişi ve ardından Hz Ali'nin hilafete gelişi, beraberinde müslümler arası pek çok ayrışmaların başlangıcı olmuştur. Sıffin Savaşı'nın ardından yaşanan Hakem Olayı ilk siyâsî ayrılık hareketi olan Hâricîliği doğurmuştur. Daha sonra itikâdîleşerek sistemleşen Hâricîlik uzun süre doğduğu topraklar olan Kufe ve çevresinde faaliyetlerini göstermiş ardından Basra merkezli bir oluşum olarak fırkalara ayrılmıştır. İlerleyen dönemlerde Arap yarımadası yanı sıra Irak bölgesi ve Kuzey Afrika'da yayılmaya devam etmişlerdir.

Hâricîliğe bir tepki olarak doğup teşekkül eden Mürcie ise öncelikle Mekke, Medine, Kufe, Basra ve Şam'da âlimler tarafından temsil edilmiş ve İslam toplumunda geniş bir sahada kabul görmüştür. Mürcie, Ehl-i Sünnet'in doğuşuna da zemin hazırlayan fikir ve faaliyetleri ile ilk iki yüzyılda oldukça etkili olmuştur.

Kendilerini Peygamber dönemi ile irtibatlandırma çabasında olan Şîlik ise Kerbela Hadisesinin ardından meydana gelen gelişmelerle fikrî yapısını oluşturmaya başlamıştır. Öncelikle Ali taraftarı olan Kufe'liler etrafında şekillenen olaylar Yemen'lilerden destek görmüş ve Muhtar Hadisesi ile Irak ve daha kuzeyini de içine alan yerlere kadar genişlemiştir. Asıl olarak ikinci yüzyılın başlarından itibaren sistemleşerek fırkalara ayrılmış ve İslam Coğrafyasında çoğunluklu olarak İran Bölgesi genelinde kabul görmüştür. Bunun yanı sıra Mısır ve Kuzey Afrika da yayılmaya başlayan Şîlik İslam Coğrafyasında geniş bir alanda bazı yerlerde azınlık bazı yerlerde çoğunluk olarak yaşamaya ve gelişmeye devam etmiştir.

Kelâmi problemlerin yoğun olarak tartışıldığı bir dönem olan II. yüzyılın ilk çeyreğinde Basra'da teşekkül eden Mutezile aklı ön planda tutan, fikrî tartışmalarla ve aklı delillerle elde edilen görüşlere sahip bir mezheptir. Bu mezhep için Abbâsîler döneminde Bağdat önemli bir merkez olmuştur. Bunun dışında Mutezilîler Kuzey Afrika, Horasan, Yemen, Cezîre ve Kûfe taraflarına giderek fikirlerini yaymışlardır.

Hicri II. asırda Peygamber ve sahabeden beri var olan ana bünyeden kopmadan fırkalara karşı koyan ve bunu yaparken rey'i veya hadisi kullanan kimseler anlamındaki Ehl-i Sünnet ise Hadis ve Rey Ekolü olarak iki kısımda teşekkül etmiştir. Başka bir ifadeyle, kader, îtizal ve ircâ gibi sonradan ortaya atılan fikirlerin zıddı fikirlere Sünnet, onları savunanlara Ehl-i Sünnet denilmiştir. Hicri birinci asrın sonlarında Ehl-i Sünnet'in, Ehl-i Bid'at olmayan kimseler için kullanıldığı söylenebilir. Böylece Ehl-i Sünnet kavramının kelâmî çerçevesi, yavaş yavaş oluşmaya/oluşturulmaya başlanmıştır.²⁷⁶

Tarih boyunca, kullanıldığı gibi bugün de bu iki ekol daha çok fıkıhla meşgul olan gruplar olarak takdim edilse de tam anlamıyla farklı bakış açılarını temsil eden îtikâdî yönleri açısından öncelikli bir öneme sahiptirler. Rey taraftarlığı Horasan'da Belh, Rey, Merv, Nisabur, Cüzcan, Cürcan, Serakıs ve Herat'ta, Maveraünnehir'de ise Tirmiz, Buhara, Nesev ve Semerkand'da yayılmış iken Mısır, Şam, Basra, Azerbeycan, Ermenistan, Rey, İsfahan ve Horasan Beldeleri başta olmak üzere geniş bir alana yayılmışlardır.

²⁷⁶ <http://www.sonmezcutlu.net/?pnum=112&pt=Ehl-i+S%C3%BCnnet+%C3%9Czerine+Soru%C5%9Fturma+%28Marife%29> 27.05.2019

KAYNAKÇA

- AKOĞLU Muharrem, ‘‘Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyokültürel Faaliyetler’’, *EUSBED IX*, Kayseri 2000.
- AKOĞLU Muharrem, *Mihne sürecinde Mutezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- ARI Mehmet Salih, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2009.
- AYAR Kenan, ‘‘Hâricilerin Hz Ali’den Ayrılış Süreci’’, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi VIII*, Sayı: 1, 2008.
- el-BAĞDÂDÎ Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (çev.Ethem Ruhi Fırlalı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- el-BELÂZURÎ Ahmed bin Yahya, *Fütûhu’l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*, çev.Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BOSWORTH Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Mezhepleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- BOZKURT Nahide , *Mutezile’nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- BULUT Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- BULUT Halil İbrahim, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar Ve Özellikleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- ÇAĞATAY Neşet, ÇUBUKÇU İbrahim Agâh, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- DALKILIÇ Mehmet, ‘‘Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahman bin Muhammmet bin el-Eş’as İsyanı’’, *Bilimname*, XXII, 2012.
- DAĞTEKİN Hüseyin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2018.
- DEMİRCAN Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

ed-DİNEVERÎ Ebu Hanîfe, *el-Ahbâru't-Tivâl Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

EBU ZEHRA Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2018.

EŞ'ARÎ Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2005.

FIĞLALI Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:160, Ankara 1983.

FIĞLALI, *İmamiye Şiası*, Ağaç yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2008.

FIĞLALI Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 3. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014.

FIĞLALI Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1990.

Hudûdü'l Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, Ay Işığı Kitapları, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2018.

İbn-i HAVKAL ebu'l-Kâsım, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

İbn-i KUTEYBE, *el-İmâme ve's-Siyâse Hilafet ve Siyaset*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İbn-i ZEKVAN, Sâlim, *es Sîre (Bir Harici İbâdî Klasığı)*, çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım Ankara 2017.

KUTLU Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2017.

KUTLU Sönmez, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

KUTLU Sönmez, "Mürcie", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 5. Baskı, Grafiker yayınları, Ankara 2016.

KUTLU Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 1.Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2000.

KUTLU Sönmez, ‘*Ehl-i Sünnetin Teşekkül Süreci ve Fikî Çerçevesi*’ , *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

KUTLUAY Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Pınar Yayınları, Ağustos 2003

KORKMAZ Sıddık, *Şia'nın oluşumu Hz Alinin Vasiliği düşüncesi*, İz Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul 2015.

KORKMAZ Sıddık, *Abdullah İbn-i Sebe Meselesi Tarihin Tarihi*, Araştırma Yayınları, 3.Basım, Ankara 2016.

el-MAĞLUS Sami bin Abdullah, *Siyer Atlası*, çev.Abdullah Karakaş, tahkik: Muhammet Emin Yıldırım, Siyer Yayınları, Eylül 2015.

el-MAĞLUS Sami bin Abdullah, *El firak'ü ve'l-Mezahip fi Tarihi'l İslamiyye*, 1.Basım, Obekan Yayınları, Riyad 2017.

MAKDİSÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö.375/985'ten sonra), *Ahsenu'tTekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. M. D. De Goeje, Leiden 1906.

el MİNKARÎ, Ebû Fadl Nasr bin Müzâhim bin Seyyâr, *Vak'atu Siffin (Siffin Savaşı)*, 1.Basım, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

ONAT Hasan, KUTLU Sönmez, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

ONAT Hasan ve ATEŞ Osman, “Hâricîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

ONAT Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Endülüs Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2017.

ONAT Hasan, “Şiiliğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii hareketler” *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 5.Baskı, Grafiker yayınları, Ankara 2016.

ÖZ Mustafa, “Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye”, *MÜİFD*, 2000, sy. 19

SARIKAYA Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 8.Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018.

es-SEMERKANDÎ Ebu'l-Leys, *Tefsîr Ebü'l-Leys es-Semerkandî*, , Beyrut 2006, c.I.

SÖYLEMEZ M. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapür*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.

SUYÛTÎ ebu'l-Fazl Celâleeddîn, *Halifeler Tarihi*, Ötüken Neşriyat, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2014.

ŞEHRİSTÂNÎ Muhammed bin Abdülkerim bin Ahmed(ö.548/1153), *Milel ve Nihal, Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, (çev. Mustafa Öz) Litera Yayıncılık. İstanbul 2011.

ÜMİT Mehmet, *Zeydiye-Mutezile Etkileşimi*, İslam Yayınları, İstanbul 2010

ÜMİT Mehmet, ‘‘Mihne Uygulamaları ve Hanefiler’’, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, 1.Baskı, ed. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012,

YILDIZ Harun , *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 1.Baskı, Araştırma Yayınları 2010.

YURTALAN Betül, *Müslüman Coğrafyacıların Eserlerinde Mezhepler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, Ankara 2016.

WATT Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Umran Yayınları, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

WELLHAUSEN Jullius, *islamiyetin ilk devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri* ,çev. Fikret İşiltan, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

http://isamveri.org/pdfdrg/D00199/2000_9/2000_9_AKOGLUM.pdf

http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D02535/2003_I_2/2003_I_2_ONKALA.pdf

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cabir-b-zeyd>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-b-rustem>,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyd-b-ali>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-b-muhelleb>

<http://sonmezkutlu.net/?pnum=79&pt=M%C3%BCrcie%20Mezhebi:Do%C4%9Fu%C5%9Fu%20ve%20Fikirleri>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tabataba-ebu-abdullah>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/imamiyye>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esas-abdurrahman-b-muhammed>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cehm-b-safvan>

<http://ilimlervesanatlar.org/hicri-ii-asirda-hadis-ve-rey/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-hadis#2-fikih>